

**TEMETTUAT KAYITLARINA GÖRE
ERZURUM OVA KÖYLERİNİN
SOSYAL VE İKTİSADİ DURUMU
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

Adem DAŞTAN

**Tarih Anabilim Dalı
Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ
Erzurum - 2021
Her hakkı saklıdır**

T.C.
ERZURUMTEKNİKÜNİVERSİTESİ
SOSYALBİLİMLERENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

**TEMETTUAT KAYITLARINA GÖRE ERZURUM OVA KÖYLERİNİN
SOSYAL VE İKTİSADİ DURUMU**

YÜKSEK LİSANS

Adem DAŞTAN

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ

ERZURUM-2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
TABLOLAR LİSTESİ	V
ŞEKİLLER LİSTESİ	VI
GRAFİKLER LİSTESİ	VII
KISALTMALAR LİSTESİ	VIII
ÖN SÖZ	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM OVASI'NIN COĞRAFYASI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. ERZURUM OVASI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI.....	3
1.2. TARİH ÖNCESİ DÖNEMLERDEN OSMANLININ FETHİNE KADAR ERZURUM OVASI.....	7
1.3. ERZURUM VE OVASININ OSMANLI HAKİMİYETİNE GİRİŞİ.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE MALİ YAPILANMA İLE İLGİLİ GENEL DEĞERLENDİRMELER VE TEMETTUAT DEFTERLERİNİN GENEL

ÖZELLİKLERİ

2.1. TANZİMAT ÖNCESİ MALİ DEĞİŞMELER.....	18
2.2. TEMETTUAT VERGİSİ VE UYGULAMA PRATİĞİ	21
2.3. TEMETTUAT YAZIM SORUNLARI VE SOSYAL TEPKİLER.....	25

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM OVA KÖYLERİ TEMETTUAT DEFTERLERİNE GÖRE MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİMLERİN SOSYAL VE EKONOMİK YAPILARI

3.1. ERZURUM OVA KAZASININ İDARİ TAKSİMATI.....	27
3.2. ERZURUM OVA KÖYLERİ NÜFUS İSTATİSTİĞİ.....	29
3.3. NÜFUSLARINA GÖRE KÖYLERİN DİNİ SOSYOLOJİSİ VE KÜLTÜREL YAPILARI	34
3.4. KİŞİ ADLARI, UNVAN VE LAKAPLARIN ANALİZLERİ.....	37
3.4.1. Kişi Adları.....	37
3.4.2. Kullanılan Unvan ve Lakaplar	39

3.5. ERZURUM OVASI'NIN TARIMSAL ÜRETİMİ VE EKONOMİK	
KOMPLEKS ALANLARI.....	42
3.5.1. Ekili ve Ekili Olmayan (Nadaslı) Tarım Arazileri ve Toplam Gelirleri	43
3.5.2. Devlete Ödenen Toplam Vergi Miktarı (Vergi-yi Mahsusa ve Aşar Vergisi).....	55
3.6. HAYVANCILIK.....	59
3.6.1. Büyükbaş Hayvan Miktarı	60
3.6.2. Küçükbaş Hayvan Miktarı	63
3.6.3. Binek ve Yük Hayvan Miktarı	64
3.6.4. Arıcılık Faaliyeti	65
3.6.5. Hayvancılıkla ilgili Genel Değerlendirme	66
3.7. ERZURUM OVASI'NDAKİ MESLEK GRUPLARI.....	69
3.8. DİĞER GELİR KAYNAKLARI	74
3.9. ERZURUM OVASI'NDAKİ TÜM HANE VE KÖYLERİN YEKUN	
GELİRLERİ	76
SONUÇ	83
KAYNAKÇA.....	88
ÖZGEÇMİŞ	100

ÖZET
YÜKSEK LİSANS
TEMETTUAT KAYITLARINA GÖRE ERZURUM OVA KÖYLERİNİN
SOSYAL VE İKTİSADİ DURUMU

Adem DAŞTAN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ

2021, 111 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ (Danışman)

Doç. Dr. Uğur AKBULUT

Dr. Öğr. Üyesi M. Yasin TAŞKESENLİOĞLU

Osmanlı Devleti'nde idarî, askerî ve malî değişikliklerin miladı olarak kabul edilen Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu "herkesin gelirine göre adil vergi verme" ilkesi kısa bir süre sonra Anadolu ve Rumeli'nin değişik bölgelerinde tatbik edilmeye çalışılmış ve temettü vergisi adıyla yeni bir malî çalışma başlatılmıştır. Özellikle 1828-29 Osmanlı-Rus harbinden sonra işgale uğrayan Erzurum ve çevresi bilhassa ekonomik ve malî gelirler konusunda büyük bir kayba uğramış ve politik geleceği ise büyük bir tehlike altına girmiştir. Bu açıdan gerek savaş sonrası sosyo-ekonomik gelirlerin yeniden tespit edilmesi ve gerekse Tanzimat'tan sonra bölgede uygulamaya konulan yeni malî politikalar çerçevesinde temettuat yazımlarına önemli görevler düşmekteydi. Diğer yandan 115 adet köy ve yaklaşık 963 sayfalık temettuat kataloğuna sahip olan Erzurum Ova köyleri, Anadolu ve Rumeli kazaları içerisinde en geniş temettuat yazımlarından birini ihtiva etmektedir. Defterlerin tamamına yakını Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne bağlı Osmanlı Arşivi ML.VRD.TMT.d. katalog fonu içerisinde yer alıp bazı köylerde ise Müslüman ve gayrimüslim nüfus adına iki farklı defter hazırlanmıştır. Bu defterlerden yola çıkarak Erzurum Ovası ile ilgili yaptığımız çalışmada, bölgenin öncelikle emlak, arazi, hayvan ve meslek gibi gelirleri teker teker ele alınmış ardından tüm hanelere ait gelirler tespit edilerek genel değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Özellikle üçüncü bölümde Erzurum Ovası'nda yaşayan nüfusun din, etnik köken, lakap ve isim gibi soyolojik durumlar ya da toplumsal yapıya ait hususiyetleri ele alınmış bunun dışında tarla, çayır, bostan ve değirmen gibi taşınmaz mallar hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum ova köyleri, Temettuat Defterleri, 19. yüzyıl, demografik yapı, sosyal ve iktisadî yapı

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
THE OF ERZURUM OVA VILLAGES ACCORDING TO THE TEMETTUAT
RECORDS SOCIAL AND ECONOMIC STATUS

Adem DAŞTAN

Advisor: Associate Prof. Naim ÜRKMEZ

2021, 111 page

Jury: Associate Prof. Naim ÜRKMEZ (Advisor)

Associate Prof. Uğur AKBULUT

Assistant Prof. M. Yasin TAŞKESENLIOĞLU

The principle of "paying fair tax according to everyone's income" introduced by the Tanzimat Edict, which was accepted as the milestone of administrative, military and financial changes in the Ottoman Empire, was tried to be applied in different regions of Anatolia and Rumelia after a short time and a new financial tax was called dividend tax work has begun. Erzurum and its surroundings, which were invaded especially after the Ottoman-Russian war of 1828-29, suffered a great loss especially in terms of economic and financial income and its political future was under great danger. In this respect, both the re-determination of socio-economic incomes after the war and the new financial policies implemented in the region after the Tanzimat period, dividend writing had important duties. On the other hand, 115 villages and Erzurum Ova villages, which have approximately 963 pages of temettuat catalog, contain one of the widest temettuat writings among the Anatolian and Rumeli districts. Almost all of the books are Ottoman Archive ML.VRD.TMT.d. Two different books were prepared for the Muslim and non-Muslim populations in some villages, which are included in the catalog fund. Based on these books, in our study on Erzurum Plain, first of all the incomes of the region such as real estate, land, animals and professions were considered one by one, then the incomes of all households were determined and subjected to general evaluation. Especially in the third chapter, sociological issues such as religion, ethnicity, nickname and name of the population living in the Erzurum Plain are discussed, and extensive information is given about immovable properties such as fields, meadows, gardens and mills.

Key Words: The Erzurum plain villages, Temettuat record, 19th century, demographic structure, social and economic structure

TABLÖLAR LİSTESİ

<u>Tablo No</u>		<u>Sayfa No</u>
1	Köylerin Toplam Arazi Miktarları.....	49
2	1844-1845 Yılları En fazla Gelire Sahip Köyler	53
3	Toplam Araziden Hane Başına Düşen Toprak Miktarı (Somar)	54
4	Devlet Tarafından Belirlenen ve Ürünlerin Birim Başına Düşen Behere Fiyatları.....	57
5	Köylerin Sahip Olduğu Toplam Hayvan Miktarı	68
6	Erzurum Ova Köyleri Meslek Dağılımı	70
7	Köylere Ait Genel Tablolar	77
8	Köylere Ait Genel Tablolar	80

ŞEKİLLER LİSTESİ

<u>Şekil No</u>		<u>Sayfa No</u>
1	Erzurum Ovası'nın Genel Görüntüsü	4
2	Erzurum Ovası'nın Genel Görüntüsü	17
3	Araştırma Sahası ve Çevresinin İdari Haritası.....	17

GRAFİKLER LİSTESİ

<u>Grafik No</u>		<u>Sayfa No</u>
1	En Fazla Nüfuslu Köyler	33
2	En Az Nüfusa Sahip Köyler	34
3	Hane Sayılarına Göre Nahiyeler	34
4	Müslüman ve Zimmîlerin Nüfus Oranları	36
5	En Fazla Müslüman Haneye Sahip Köyler.....	37
6	Müslümanların En Çok Kullandıkları İsimler	38
7	En Çok kullanılan Dini İfadeler.....	41
8	Somar Değerine Göre Köylerin Ekili Tarla Büyüklükleri.....	46
9	Ekili ve Nadas Arazilerin Oranları	47
10	Müslüman ve Gayrimüslimlere ait Toprak Miktarları.....	48
11	Köylerdeki Hayvan Miktarları.....	66
12	Erzurum Ova Köyleri Meslek Dağılım Grafiği	74

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.Ü	: Atatürk Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
Çev	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed	: Editör
Erzurum B. B	: Erzurum Büyükşehir Belediyesi
H.	: Hicri
Haz	: Hazırlayan
İ.A	: İslam Ansiklopedisi
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
M.E.B	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
m	: Metre
ML. VRD. TMT	: Maliye Varidât Muhasebesi Temettuât Defteri
s	: Sayfa
Üni	: Üniversite
T.C	: Türkiye Cumhuriyeti
TTK	: Türk Tarih Kurumu
V.D	: Vakıflar Dergisi
Yay	:Yayınlar

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Türkiye'nin Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Kafkaslar ile İran coğrafyasını Doğu Karadeniz sahillerine bağlayan dört farklı tarım havzasından biri olan Erzurum Ovası' köylerinin 1844-45 yıllarına ait Temettuat Defterlerini esas alarak hazırlanmış bir çalışmadır. Biri giriş olmak üzere toplam üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, Erzurum Ovası'nın ülke ya da milletler sathında geçirmiş olduğu tarihsel süreçler ele alınmış ve özellikle Osmanlı ile birlikte bölgede yeniden uygulamaya konulan birtakım idarî ve malî reformların kronolojik değerlendirilmesine yer verilmiştir.

İkinci bölümde, Tanzimat sonrası malî sistemle alakalı uygulamaya konulan yeni gelişmeler ele alınmış ve özellikle temettuat defterlerinin usul ve esasları hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. Ardından, üçüncü bölümde tüm köylerde yaşayan hanelerin sahip oldukları tarımsal ve ekonomik girdiler ile hane reislerinin devlete ödemiş oldukları birtakım vergi mikyaları grafik ve tablolar eşliğinde genel değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Akademik olarak şahsıma tanımış olduğu destek ve imkânla her daim yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca yapmış olduğu akademik çalışmalarla bölgenin tarihine ışık tutan ve çalışmam esnasında kaynaklarından sürekli olarak istifade ettiğim ve referans aldığım Dr. Selahattin TOZLU ve Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU'ya ayrıca teşekkür ederim. Yine çalışmam esnasında emeğini şahsımdan esirgemeyen ve yapmış olduğu değerli katkılarıyla sürecin hızlanmasını sağlayan Süreyya DAŞTAN'a ve akademik çalışmalarımda her daim yanımda olan sevgili ailem Annem, Babam, Yavuz DAŞTAN ve Selim DAŞTAN'a çok teşekkür ederim.

Âdem Oldur ki Koya Dünyâda Bir Eser

Eseri Olmayanın Yerinde Yeller Eser

Adem DAŞTAN

Erzurum-2021

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bir medeniyetin inkişafını anlamının yolu, o medeniyeti oluşturan siyasal ve ekonomik parametreleri altında yatan eylemsel ve fikirsel güç unsurlarının doğru ve etkin bir şekilde tahlil edilmesiyle anlaşılabilir. Her medeniyetin kendine münhasır beslendiği birtakım kültür havzaların olduğu bunlarında genellikle askeri ve siyasi alanda yaşanan gelişmeler kadar sosyal ve iktisadi alandaki gelişmelerinde medeniyet tasavvurunda etkili olduğunu ifade edebiliriz.

Bu çalışma 19. yüzyılda Osmanlı medeniyetinin sosyal ve iktisadi açıdan yaşadığı durumu ve dönüşümü Erzurum örneği üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma yapılırken Osmanlı Devleti'nin mali tarihini anlamak açısından önemli bir kaynak olan ve 1844-45 yıllarına ait olan Temettuat Defterlerini esas alarak hazırlanmıştır. Çalışmanın en önemli amaçlarından birisi Erzurum Ovası'nda yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin emlak ve arazi gibi taşınmaz malları ile devlete ödemiş oldukları vergi miktarlarını tespit edilerek bölgenin geçmişiyle-aktüalitesi arasındaki gelişmişlik düzeylerini ortaya koymaktır. Yine bu çalışmada özellikle 1828-29 Osmanlı-Rus savaşından sonra bölgede yaşanan ekonomik ve nüfus kayıpları ile savaş sonrasında bölgeye yeniden iskan edilen Müslüman ve gayrimüslim nüfus verilerini inceleyip bilhassa Ermenilerin günümüzde Dünya kamuoyunda iddia ettikleri birtakım ihmal ve istismar söylemlerine cevap verebilmektir.

Temettuat Defterlerinin bir çalışma olarak ortaya konulmasındaki bir diğer amaç ise bölgedeki mevcut nüfus, arazi, hayvan ve meslek gibi farklı gelir gruplarını tespit ederek özellikle 19. yüzyılda varlığı bilinen fakat günümüzde unutulmaya yüz tutmuş küşne, zeyrek, çavdar, giyah, denik, asiyab, somar, god, kıt'a, hınta, şair, çulhacılık, bezircilik, sınıkçı, nalbur, dülgerlik ve bezirhane gibi birtakım tarımsal ve mesleki tabirleri gün yüzüne çıkarmak ve bunlarla alakalı tafsilatlı bilgiler sunmaktır.

Erzurum Ovası'nın 1844-45 yıllarına ait Temettuat Defterleri bir çalışma olarak ilk kez 1997 yılında Ahmet Coşkun tarafından 90 köy olarak ele alınmış fakat farklı arşiv fonlarında yer alan yaklaşık 25 köyün çalışmaya dahil edilmemesi ve mezkur çalışmada birçok köy isminin yanlış ve hatalı okunmasından dolayı yeni bir çalışma yapılmasını zorunlu hale getirmiştir.

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE KAYNAKLARI

Araştırmanın kapsamına baktığımızda Erzurum-Kars bölümünün en geniş tarım havzasından biri olan Erzurum ova köylerinin 1843-45 yıllarına ait tarımsal üretim girdileri ile hane reislerinin sahip oldukları hayvan miktarları, ticaret ya da zanaat gibi mesleki yollardan elde ettikleri farklı gelirlerin tespit edilmesi çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

Araştırmanın kaynaklarını kısaca ifade edecek olursak; Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne bağlı Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığına ait Maliye Varidat ve Temettuat Defter Kataloğunda yer alan 115 adet Erzurum Ovası köyünün yaklaşık 963 sayfalık orijinal temettuat defterlerinin transkripsiyonu esas alınmıştır. Transkripsiyon yapılırken takip edilen metodoloji ise özellikle tüm hane ve köylere ait menkul ve gayrimenkul gelirler excel ve word gibi bilgisayar programlarında teker teker hesaplanarak elde edilen tüm verilerin dijital ortamda genel değerlendirmesi yapılmıştır. Bunun dışında özellikle eksik köylerin tespit edilmesi amacıyla arşiv kataloğunda yer alan farklı fon ve gömleklerin taraması yapılmış ve bu fonlardan elde edilen köyler genel değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Arşiv kaynaklarının dışında bölgeyle alakalı yazılmış önemli sayılabilecek ikincil derecedeki kaynaklar ise; öncelikle M.E.B'in İslam Ansiklopedisi ile yine 1980'lerden itibaren Şehirlerin monografileri hakkında önemli bilgi sunan D.İ.A (Diyanet İslam Ansiklopedisi)'nin Erzurum maddeleri bölgenin tarihiyle alakalı yazılmış önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Diğer yandan 19. yüzyıl Erzurum Ovası ve coğrafyasıyla alakalı yaptıkları çalışmalarla bölgenin tarihine ışık tutan Halil İncık, Fahrettin Kırzioğlu, Dünder Aydın, Enver Konukçu, Cevdet Küçük, Selahattin Tozlu, Yunus Özger, Ali Sinan Bilgili, Murat Küçükoğurlu, Ahmet Necdet Sözer, Hamza Dinçer ve İbrahim Atalay gibi birtakım araŐtırmacılarında kıymetli eserleri mevcuttur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM OVASI'NIN COĞRAFYASI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. ERZURUM OVASI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Araştırmanın kapsamını oluşturan Erzurum Ova köylerinin fiziki sınırları, Türkiye'nin kuzeydoğu destinasyonunda yer alan Doğu Anadolu Bölgesinin dört farklı bölümünden biri olan Erzurum-Kars Bölümünün batı ucunda yer almaktadır. Günümüzde mevcut bu bölge Erzurum merkez ilçeleri olarak ifade edilen Yakutiye, Palandöken ve Aziziye ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Diğer yandan 825 km² yüzölçümüyle Erzurum Ovası, Türkiye'nin en yüksek platosu ve Doğu Anadolu Bölgesi ovaları içerisinde en geniş ova unvanına sahip olduğu görülür. Ova tabanının yükseltisi, şehir merkezinin rölatif konumuna istinaden dünyanın en yüksekte kurulmuş ilk on yerleşim bölgesinden birini meydana getirmektedir.¹ Bu yönüyle İl sınırlarının 25.006 km² olduğu kabul edilirse, İlin yaklaşık %3,2'ini, Türkiye yüzölçümünün ise yaklaşık %0.1'ni oluşturmaktadır. Öyle ki günümüzde ova tabanında 160'a yakın köyün var olduğunu düşünürsek ortalama her 10 km²'ye bir köy yerleşiminin düştüğü görülür.² Bu yönüyle geniş bir alana sahip olan Erzurum Ovası, aynı zamanda birçok il ve ilçeye sınır komşuluğu yapmaktadır. Doğuda Pasinler, kuzeyde Tortum, güneydoğuda Erzurum şehir merkezi, güneybatıda Çat ve Bingöl, kuzeybatıda İspir ve Bayburt, batısında ise Tercan ve Erzincan gibi il ve ilçeler yer almaktadır.³ Ayrıca bu sınırlar etrafı yüksek dağlarla çevrilmiş olup kuzeyde Dumlu Dağı (Gavur Dağı) (3.200 m.), Meymansır Dağı (2.400m.), Erinkâr Dağı (2.900 m.), Tosik Dağı (2.900 m.), ve Karaçağıl Dağı (2.950 m.); güneyde, Turnagöl Dağı (2.250 m.) Demirkale (2.500 m.), Kurudağ (2.600 m.), Güller Dağı (2.550 m.), Gedik Dağı (2.500 m.), Kasım Dağı (2.600 m.), Konakgörmez Dağı (2.700 m.), Karakaya Dağı (2.950 m.), Kalaylı Dağ (3.124 m.), Palandöken Dağı (3.160 m.), Oluklu Dağ (2.445 m.) ve Yıldırım Dağları (2.800 m.); doğuda ise Kargapazarı (3.288 m.) ve Çobandede Dağları yer almaktadır.⁴ Batı yönünde ise yüksek dağ silsilesi olmayıp Erzincan Ovası'na kadar küçük yükseltili tepeler mevcuttur. Yine mevcut dağların yön istikametine baktığımızda bunların

¹ Hayati Doğanay, "Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri", **Şehri Mübarek Erzurum**, Erzurum B.B. Yay., No: 1, Ankara 1989, 245-320.

² Mecdi Emiroğlu, "Erzurum Kır Yerleşmelerinin Yüzölçümleri, Parsel Sayıları ve Büyüklükleri ile İlgili Bir Araştırma", **A.Ü Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Fakülte Dergisi**, XXVIII (1-2),1974, 155-195.

³ Ahmet Necdet Sözer, **Erzurum Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**, Atatürk Üni. Yay. No: 101-İşletme Fakültesi Yay. No:9- Araştırma Serisi 7, Erzurum 1970, 3.

⁴ Alperen Kayserili, **Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2011, 40.

genellikle Doğu-Batı şeklinde uzandığını sadece doğuda yer alan Kargapazar ve Çobandede dağlarının yön istikametinin Kuzey-Güney şeklinde uzandığını görmekteyiz. Ayrıca bu yüksek dağ silsilesinin ova ile bağlantısını sağlayan Gürcüboğazı ve Hamamderesi adıyla da iki farklı dağ geçiti mevcut olup batı yönünde ise Ilıca ve Aşkale karayolunun yapılmasıyla zamanla ortadan kalkan Tivnik Köprüsü'nde yine geçitler arasında sayılmıştır. Bu yüksek dağ silsilesinin tam merkezinde yer alan Erzurum Ovası, yön-taraf açısından çevresini kuşatan dağlardan biraz farklı olup genellikle Güneybatı-Kuzeydoğu şeklinde uzanmaktadır. Bu açıdan amorf bir yapıda bulunan Erzurum Ovası, kuzeydoğu ve güneybatı yönündeki en uzun bölgesi 47 km, kuzey-güney yönündeki en geniş yeri 28 km, yine kuzey-güney yönünde en dar noktası ise 13 km'ye kadar düşmektedir.⁵ Ayrıca ova tabanının deniz seviyesinden yükseltisine baktığımızda ise yer yer değişmekle birlikte ortalama 1.750–2.000 m. arasında olup⁶ ortalama eğiminin ise yer yer % 7 ile %3-8 arasında değiştiği görülür.⁷

Şekil 1
Erzurum Ovası'nın Genel Görüntüsü

⁵ İbrahim Atalay, “Erzurum Ovası’ ve Çevresinin Toprakları”, **Ege Üni. Edebiyat Fakültesi Ege Coğrafya Dergisi**, 1 (1), 1983, 68.

⁶ İbrahim Atalay, **Erzurum Ovası’ ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi**, Atatürk Üniversitesi Yay. No:543, Edebiyat Fakültesi Yay. No: 91, Araştırma Kitapları Serisi No: 81, Ankara 1978, 7-52.

⁷ Ramazan Öney, **Dumlu ve Çevresi- “Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Etüd”**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1985, 16.

Erzurum Ovası su yatakları açısından da oldukça zengin bir bölgede yer almaktadır. Ovanın kuzeydoğusunda 3.000 m. yükseklikte yaklaşık şehir merkezine altı saat mesafedeki Dumlu Dağlarının zirvesinden doğan ve Fırat Nehri'nin de kaynağını oluşturan Karasu Çayı, Erzurum Ovası'nı ikiye bölerek güneye doğru ilerlemektedir.⁸ Öyleki bu nehir, gerek tarımsal sulama açısından ve gerekse de köylerin su ihtiyacını karşılama konusunda ova halkına adeta cansuyu olmaktadır. Son dönem Osmanlı tarihçi ve coğrafyacısı Ali Cevad bu nehir için şu ifadeleri kullanmıştır:

Garb-i Fırat'a Karasu dahi derler. İşbu nehir ehemmiyet ve cesameti cihetiyle vilayeti sulayan bütün nehirlerin fevkindedir. Karasu menbağı Erzurum civarında ve Dumlu yaylada kain Dumlu pınarıdır. İşbu pınarın havi olduğu su gayet berrak ve incimad derecesinde bulunur. Buradan itibaren 11. kilometreye kadar Fırat Nehri hesapsız ufak tefek sular alır.⁹

Bu bilgi doğrultusunda günümüzde Fırat Nehri Erzurum Ovası dâhilinde toplam 51.4 km uzunluğa sahip olup ortalama 1.642-2.500 km²'lik su toplama haznesinden beslenmektedir.¹⁰ Hatta bu geniş su haznesinin özellikle ilkbahara doğru eriyen karların etkisiyle zaman zaman nehir yatağından taşıp bölgede geniş bir su birikintilerine neden olduğunu ifade edebiliriz.¹¹ Öyleki bu durum bölgenin zamanla bitki florası açısından zengin bir hale gelmesinde ve "Türkiye'deki 112 Bitki Alanından" biri¹² ve yaklaşık 32 familyaya ait 199 farklı tür bitkinin yetiştirilmesinde önemli bir faktör olmuştur.¹³ Bu

⁸ Metin Tuncel, "Fırat", *D.İ.A.*, 13, 1996, 31-33.

⁹ Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, C. 1, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet(İstanbul) 1895, 58-59.

¹⁰ Cemal Sevindi, "Erzurum Ovası'nda 1947-2015 Yılları Arasında Arazi Kullanımındaki Değişmeler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 2018, 2855-2873.

¹¹ Sözer, *Erzurum Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, 21.

¹² Nalan Demircioğlu Yıldız, vd., "Sulak Alan Sınırındaki Değişimin GIS-UA İle Belirlenmesi: Erzurum Örneği", *Kırsal Çevre Yıllığı*, 1, 2010, 23-37.

¹³ Bu sulak arazi ovada 1950'lerin başlarına kadar geniş bataklık/sazlık alanlara neden olmaktadır. Bu durum, bir kale kenti olan Erzurum'un ilk tarihi dönemlerinde şehir kurucularının arzu ettiği çok stratejik bir anlam ifade etmekteydi. Zira istila kuvvetlerinin bataklığı aşım kaleye saldırıda bulunması bu haliyle pek mümkün değildi. Bu avantajlı durum kale surlarının artık yeni savunma konvensiyoneli arasında kaybolmaya başlamasıyla önemini kaybetmiş ve özellikle 1950'lere kadar bataklıktan kaynaklanan sıtma ve ateşli hastalıkların yaşanması ve bataklığın oluşturduğu tarımsal arazinin oldukça geniş bir alana sahip olması, kırsal kalkınmada bölge halkı için önemli bir tarımsal gelir kaynağı oluşturacağı düşüncesiyle bataklığın kurutulmasına karar verilmiştir. Böylece 1950'lerden itibaren ovanın doğu destinasyonundan yani Kösemehmet köyünün bulunduğu yerden Müdürge, Soğucak, Güzelova ve Yolgeçti köylerinin sınırlarından geçerek batıya doğru yani Karasu yatağına doğru ortalama 4 metre genişliğinde ve 10-20 km uzunluğunda drenaj kanalının açılmasıyla bölgede oluşan su kütlesi başarılı bir şekilde tahliye edilmiş ve bataklıktan kaynaklanan sıtma vb. hastalıklar ortadan kaldırılamaya çalışılmıştır. Ardından bu arazi intansif tarım metoduyla tarımsal formasyona kazandırılarak çevre köy ya da çiftçiler arasında dağıtılmaya başlanmıştır. Hatta bu bataklığın kurutulmasından sonra ortaya çıkan suni kültür arazisi Erzurum şehir merkezinin kuzey il ve ilçelere bağlayan transit otoyollunun geçmesiyle rant arazisi haline dönüşmüştür. Diğer yandan drenaj kanalının açılmasıyla birlikte ovada bulunan yüzlerce kuş ve balık türü ise zamanla yok olmuştur. Esasında drenaj kanalı vasıtasıyla suyun Karasu'ya dökülmesi esnasında suni baraj veya göletin yapılması, hem tarım arazilerinden beklenen maksimum faydayı sağlanmış olacak hem de bölgedeki kuş ve balık türlerinin yok

durum sadece bitki florası açısından değil aynı zamanda hayvan faunası için de zenginlik kaynağı olmaktadır. Nitekim günümüzde 50'yi aşan kuş türününün yaklaşık 30'dan fazlasının üremesinin sadece bu bölgede yapıyor olması Erzurum Ovası'nın Ö.K.A. (Önemli Kuş Alanı) ünvanı kazanmasında etkili olmuştur. Ayrıca bölgede yapılan araştırmalarda her yıl Çoruh Vadisinden Erzurum Ovası'na yaklaşık 200.000'den fazla kuşun göç ettiği tespit edilmiştir.¹⁴

Diğer yandan Miyosen çağının sonu ile Pliyo-kuaterner ve Kuaterner çağının başında oluştuğu düşünülen Erzurum Ovası, birinci dereceden deprem kuşağı içerisinde yer almaktadır.¹⁵ Bu nedenle bölge ortalama her yüzyılda büyük bir deprem felaketiyle karşı karşıya kalmıştır. Ova genelinde toprak ve kayaçlarla ilgili yapılan incelemede ise bölgede trakit, andezit, dasit, bazalt ve aglomera gibi çok sayıda volkanik kayaçlar ile değişik türlere ait alüvyal ve kestane rengi toprakların var olduğu görülür.¹⁶ Yine ovanın doğu yakası bölümünde yer alan yaklaşık 15.757 Ha tarım arazisinin yaklaşık 2.500 Hektarı, şiddetli ya da çok şiddetli tuzlu topraklardan meydana gelmiş olup¹⁷ bu yönüyle aşırı potasyum ve fosfattan dolayı bitkilerin yeteri derecede olgunlaşmadığı görülmüştür.¹⁸

Erzurum Ovası'nın 1929-2019 arasında geçmiş dönemlere ait hava istatistik raporlarına bakıldığında ise, bölgenin en yüksek sıcaklık değerinin 1980 yılının Temmuz ayında yaklaşık 37.6 °C olarak ölçüldüğü, en düşük sıcaklık değerinin ise 1991 yılının Şubat ayında yaklaşık -37.0 °C olarak ölçülmüştür. Yine bölgenin aylara göre yıllık sıcaklık ortalaması 5.7 °C, yıllık yağış miktarının ise 431.4 mm olduğu görülür. Ayrıca bölgenin yıllık ortalama güneşlenme süresi 82.6 saat, karın yerde kalma süresi ise 155 gün olarak ölçülmüştür. Bunun dışında bölgede en sert rüzgar 16.04.1974 tarihinde yaklaşık

olmaması için önemli bir kazanım sağlanmış olacaktır. (Selahattin Tozlu, "Erzurum Sazlıkları", **Doğu Coğrafya Dergisi**, 7 (7), 2002, 187-219).

¹⁴ Mehmet Akif Irmak, **Erzurum İli ve Yakın Çevresinin Flora Turizmi Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi**, Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2008, 112.

¹⁵ Atalay, **Erzurum Ovası' ve Çevresinin Jeolojisi Ve Jeomorfolojisi**, 7-11; Atalay, Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları, 68-69.

¹⁶ Doğanay, "Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri", **Şehri Mübarek Erzurum**, 259.

¹⁷ Mustafa Tan vd., "Dumlu Yöresi(Erzurum) Tuzlu-Alkali Topraklarında Yetiştirilecek Yembitkisi Türlerinin Belirlenmesi", **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 33 (3), 2002, 280-281.

¹⁸ Ali Kılıç Özbeke, "Karasu Ovası Topraklarının Tarım Potansiyelinin Belirlenmesi", **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 34 (4), 2003, 315.

110.2 km/saat olup, en yüksek kar yağıışı ise 23.02.2004 tarihinde 110 cm olarak ölçülmüştür.¹⁹

1.2. TARİH ÖNCESİ DÖNEMLERDEN OSMANLININ FETHİNE KADAR ERZURUM OVASI

Erzurum Ovası'nın tarihi kökleri oldukça zengin ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Özellikle Erzurum Kalesi'nin henüz tüzel bir kimliğe sahip olmadığı ve aynı bölgede küçük bir köy kompleksi olarak varlığını sürdürdüğü bir dönemde ova genelinde birçok köyün tarihsel derinliği M.Ö 4000'lere kadar gitmekteydi. Öyleki bölgede tarih öncesi dönemlere ait birçok yaşam izinin bulunmuş olması ovanın medeniyetler açısından köksap ilişkisini yeniden değerlendirmek zorunda bırakmıştır.²⁰ Özellikle bölgedeki tarihi bakir alanların gün yüzüne çıkarıldığı Kara-Ârz (Kahramanlar)²¹, Pulur (Ömertepe)²², Tufanç (Güzelova)²³, İkiztepelere (Kamber-Kırmızıtaş ve Gürpınar-Hadelmek)²⁴ ve Cinis (Ortabahçe)²⁵ gibi höyüklerden elde edilen bulgular bölgenin tarihsel derinliğinin MÖ. 4000'lere kadar indiğini göstermektedir. Ayrıca bölgede yapılan kazılarda elde edilen ziraai aletler ile farklı cinslere ait otsu bitkiler ve birçok hayvan türüne ait kemiklere

¹⁹ Meteoroloji Genel Müdürlüğü Resmi Sayfası, <https://www.mgm.gov.tr/2020/Mayıs/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=ERZURUM>

²⁰ Necdet Sözer, "Erzurum Ovası'nda Tarih Öncesi Kır Yerleşimleri", **Türk Coğrafya Dergisi**, (22-23), 1964, 205-214.

²¹ Erzurum Ovası' tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biri de Kara-Arz'dır. H. 1318 yılı Erzurum Salnamesinde ifade edilen ve Erzurum kentinin ilk kurucularından olduğu düşünölen bu kadim Kara-Arz köyü yapılan arkeolojik çalışmalarla yerleşim tarihinin M.Ö 4000-3000 bin yıllarına kadar gittiğini görmekteyiz. Öyleki burada yapılan bazı kazılarda elde edilen bulguların Erzurum Ova köyleri ve tüm bölgenin tarihini aydınlatacak düzeyde bulgular olduğu ve özellikle Anadolu'daki Alacahöyük, Alışar, İran'ın Geytepe ve Kuzey Suriye'de Tell Halaf gibi bölgelerden çıkarılan eserlerle akraba olduklarını görmekteyiz. Koşay, Hamit Zübeyir, ve Turfan, Kemal, "Erzurum Karaz Kazısı Raporu", **Belleten**, XXIII (91), 1959, 349-413; Koşay, Hamit Zübeyir, "Karaz Sondajı", **T.T.K Kongresi**, 3, 1948, 165-169.

²² Pulur'da yine H.Z. Koşay ve H. Vary'nin yapmış olduğu kazı sonucunda Kalkolitik çağa ait olduğu düşünölen birçok çanak-çömlek bulunmuştur. Çıkarılan bu çanak-çömleklerin yine Karaz'da çıkarılan eserlerle türdeş olduğu görölmüş ve bu kazılar esnasında el yapımı birkaç ocak ile künk (tandırın hava çıkışı sağlayan yuvarlak kerpiç borular) borular bulunmuştur (Hamit Zübeyir Koşay ve Hermann Vary, "**Pulur Kazısı**", Ata. Üni Yay. No:24-Fen-Edebiyat Faköltesi Arkeoloji Serisi Nr: 9, Ankara 1964, 1-117).

²³ Burada yapılan kazıda yüksek bir ocak üzerine gömölmüş erkek cesedine rastlanmış ve cesedin hemen üstünde ise ocağı tasvir eden birkaç minyatür eser bulunmuştur. Ayrıca elde edilen eserlerin Geç Kalkolitik çağa ait olduğu düşünölmüştür (Hamit Zübeyir Koşay ve Hermann Vary, **Güzelova(Tufanç) Kazısı**, Ata. Üni Yay. No:46-Fen-Edebiyat Faköltesi Araştırmaları Seri Nr: 20, Ankara 1967, 5-27).

²⁴ Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli amaçlarla kullanılan beş farklı tümölüs ile askerî bir süvari gence ait olduğu düşünölen bir adet mezar ortaya çıkarılmıştır. Bu tümölüslerde çeşitli hediyelek eşyalar ile ucu sivri mızraklar çıkarılmıştır. Özellikle ucu sivri mızraklardan bol miktarda malzemenin bulunması, bölgenin sazlık alan olması dolayısıyla yoğun bir balık avcılığı yapıldığını düşöndürmektedir. Ayrıca aynı bölgede çıkarılan çanak çömleklerin tarihi zamanlaması Büyük İskender kurulan Hellenistik döneme ait olduğu düşünölmektedir. (Hamit Zübeyir Koşay ve Hermann Vary, "İkiztepelere 1965 Kazı Raporu", **Türk Arkeoloji Dergisi**, XXI-1, 1974, 75-101).

²⁵ Alparslan Ceylan, "Cinis Höyük", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Faköltesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi**, (26), 2001, 29-41

rastlanması bölgenin sosyo-ekonomik açıdan 20. yüzyılda kadar kullanılan araçlardan pek farklı olmadığını görmekteyiz.²⁶

Yine Erzurum Ovası'nda yapılan kazı çalışmalarında M.Ö. III. binlere ait Kara-Ârz Höyüğü'nün medeniyet izleri, bölgenin ilk sakinleri olan Asya kökenli Hurriler'e ait olduğu görülür. M.Ö II. binlerde özellikle Hitit kaynaklarının verdikleri bilgilere göre; Hurriler'in bölgeden göç edip Anadolu'nun değişik bölgelerine dağıldıkları bir esnada bölgede oluşan siyasal boşluğun Hayaşa-Azzi Krallığı tarafından doldurulduğunu ifade etmişlerdir.²⁷ Yine Hitit yıllıklarının verdiği bilgilere göre; Hayaşalıların bölgede hakim olduğu bir dönemde Hitit-Hayaşa mücadelesinin, Erzurum Ovası'nın doğu yakasında yer alan Dumlu bölgesinde geçtiğini ifade etmişlerdir.²⁸

M.Ö. I. bine gelindiğinde ise ova genelinde Diauehi Krallığının varlık gösterdiğini fakat Urartu yayılmacılığı karşısında fazla tutunamayıp dağıldıklarını görmekteyiz. Diğer yandan özellikle Kral I. Menua (M.Ö. 810-785) ve I. Argiştı (786-764) gibi Urartu Krallarının bölgede yaptıkları askerî seferlerle Erzurum Ovası'nın kontrolünün tamamen ele geçirildiği ve ovanın kuzey ve güney yönlerine yaptıkları Umudum/Kalor ve Tepeköy gibi stratejik kalelerle bölgenin güvenliğini sağlamaya çalıştıkları görülür.²⁹ Urartular bölgede uzun bir süre hakimiyet kurmuş olsalarda M.Ö 7. yüzyılda yaşanan yoğun Kimmer göçü karşısında giderek zayıfladıklarını hatta II. Russa ve oğlu III. Sarduru dönemlerinde ise Assurlara bağlandıklarını görmekteyiz. Ardından yaşanan büyük İskit göçü karşısında ise daha fazla tutunamayıp yıkıma uğradıklarını ifade edebiliriz.³⁰

Erzurum ve ovasının ilkçağ dönemlerine ait bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Antikçağ dönemi seyyahların vermiş oldukları bilgiler dışında yazılı kaynak yok denecek kadar azdır. Bu karanlık dönemde Erzurum Ovası'nın batısında kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmeyen fakat dönemin garnizon bir üs kenti olarak ifade edilen Elegia,

²⁶ Süleyman Çiğdem, "Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (26), 2000, 197-210.

²⁷ Alparslan Ceylan ve Yavuz Günaşdı, "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, I, 2017, 313-350.

²⁸ Yavuz Günaşdı, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, Ata. Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2013, 70.

²⁹ Altan A. Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)", **Anadolu Araştırmaları**, VIII., 1980, 192-193.; Oktay Özgül, "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi Tepeköy (Piralibaba)", **Tüba-Ar**, (19), 2016, 137-159.

³⁰ Günaşdı, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, 103-105.

Roma-Parth mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır.³¹ Yine sınırlı sayıdaki bilgiler doğrultusunda antik Yunan gezginlerinden Strabon'un "Karenitis, Karintis" dediği³² ve Ksenophon'un ise Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinde ordularını Aşkale-İlca-Kalor yolu üzerinden yürüttüğünü³³ ve diğer yandan bölgede yaşanan Med ve Pers hakimiyetlerinden sonra bölgede uzun yıllar sürecek olan Romalılar devrinin başladığını öğrenmekteyiz.

Roma İmparatorluğu'nun M.S 395 yılında ikiye bölünmesinden sonra Erzurum Ovası'nın hakimiyeti, Doğu Roma İmparatorluğunun sınırları içerisinde kalmıştır. Bu sebeple Erzurum ve civarı 5. yüzyıldan itibaren İran üzerinden gelen saldırılarla doğu sınırlarının tehdit ve tehlikesi altına girmiştir. Bu amaçla (408-450) te İran ve Kafkaslar üzerinden gelebilecek tehlikelere karşı koymak ve bölgede yapılacak askeri seferlere askerî bir saha oluşturmak maksadıyla Bizans İmparatoru II. Teodosius (408-450) zamanında, Erzurum'da kale inşasına başlanılmıştır. Bölgenin zengin su yatakları, sert iklimi ve etrafını kuşatan ovanın sazlık alandan meydana gelmesi kale inşası için yeterli sebepler arasında görülmüştür. Bu doğrultuda M.S 415-420 yılları arasında yapımına başlanan Erzurum Kalesi kısa sürede tamamlanarak hazır hale getirilmiştir. Kalenin adına ise İmparatorun ismine izafeten Teodosiopolis adı verilmiştir.³⁴

Erzurum Kalesi'nin yapımı tamamlandıktan sonra M.S. 6. yüzyıldan itibaren bölgede yine yoğun bir Sasani-Bizans mücadelesi yaşanmıştır. Özellikle 502-623 yılları arasında yaşanan Bizans-Sasani savaşları sonucunda gerek Sasaniler gerekse Bizans orduları ağır yara almışlardır.³⁵ Bu durum bölgede ilk kez varlık göstermeye çalışan İslam orduları için olumlu bir gelişme meydana getirmiş ve bilhassa Hz. Ömer zamanında İyaz b. Ganem ve Hz. Osman zamanında ise Habib b. Mesleme gibi İslam komutanlarının

³¹ Günümüzde bazı tarihi araştırmalarda Elegia'nın yer lokalizasyonu açısından Erzurum Ovası'nın batısında yer alan İlica ve çevresi olduğu ifade edilmiştir. Enver Konukçu, "Tarih'de Erzurum", **Şehri Mübarek Erzurum**, Erzurum B.B. Yay. No:1, Ankara, 9.; Çiğdem, Süleyman, "Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi", **Ata. Üni. Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 11(46), 2011, 97-118.

³¹ Murat Küçükuşurlu ve Şemsettin Çelik, **Erzurum Kalesi**, Erzurum B. B. Kültür Yay. No:2, İstanbul 2015, 24-28.

³² Savaş Eğilmez, "Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis'in Kuruluşu", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (33), 2007, 184.

³³ Selma Pehlivan, "Erzurum'un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış", *History Studies, International Journal of History*, 5 (2), 2013, 387-395.

Koşay ve Vary, **Pulur Kazısı**, 9.

³⁴ Murat Küçükuşurlu ve Şemsettin Çelik, **Erzurum Kalesi**, Erzurum B. B. Kültür Yay. No:2, İstanbul 2015, 24-28.

³⁵ M. Halil Yımanç, "Erzurum", **İslam Ansiklopedisi (MEB)**, İstanbul 1977, 345-346.

öncülüğünde bölgenin kısa bir sürede fethi gerçekleşmiştir.³⁶ Ayrıca İslam orduları kenti ele geçirince Teodosiopolis ismi yerine Kalikala ismini kullanmaya başlamışlardır.³⁷ Daha sonra 750 yılında özellikle Emevilerin yıkılmasıyla birlikte bölgenin siyasal hakimiyeti tekrardan Bizanslılar eline geçmiş ve Ermeni asıllı Bizans komutanı Kusan, kenti yağma ederek ahalisini kılıçtan geçirmiştir. Ardından bölge kısa bir süre sonra yine bir İslam devleti olan Abbasiler tarafından ele geçirilmiş ve kaleye yerleştirilen Türk askerleri sayesinde başarılı bir yönetim anlayışı ortaya konulmuştur.³⁸

11. yüzyıla gelindiğinde ise Erzurum ve çevresinde ilk kez Türk akınları baş gösterecektir. 1049 yılında, İbrahim Yınal komutasındaki yaklaşık 30.000 kişilik Selçuklu kuvvetleri Kaputru Savaşı'yla Bizans kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmış ve ovanın batısındaki Erzen Kalesi'ni ele geçirmişlerdir.³⁹ Hatta Türklerin Erzen'i ele geçirmesiyle birlikte burada yaşayan ahali Teodosiopolis'e göç etmiş ve kentin yeni sakinlerine izafeten Teodosiopolis'e Kara-Erzen/Arz denilmeye başlanmıştır.⁴⁰ Ardından ikinci büyük savaş

³⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyesi", **Tarih Yolunda Erzurum**, (1), 1959, 6.

³⁷ Belazuri'nin aktardığına göre: "Rumların idaresi parçalanmış ve çeşitli beyliklere ayrılmıştır. Ermenyakos bu emirlerden birisiydi. O öldükten sonra karısı emir oldu; onun adı Kâli idi. Bu kadın, Kâlikâlâ şehrini yaptırdı ve bu şehre Kâlikâlâ adını verdi. Bunun manası, Kâlinin ihsanı, hediyesi demektir. el-Belâzûri şunları söyledi: Bu kadın, şehrin kapılarından birisi üzerine resmini yaptırdı. Araplar, bu kelimeyi Arapçalaştırarak Kâlikâlâ demişlerdir. Daha sonra Habîb, altıbin, bir başka rivayete göre de sekizbin, Şam ve el-Cezîre halkından olan askerle hareket etti ve Kâlikâlâ'ya geldiler ve şehrin çevresine indi. Şehir halkı, ona karşı çıktı; Habîb onlarla savaştı; onları şehre sığınmaya mecbur etti. Bunun üzerine onlar, şehri terketmek veya cizye ödemek şartıyla eman istediler. Onlardan pek- çoğu şehri terk etti ve Rum ülkesine sığındı. Habîb, yanındakilerle birlikte, birkaç ay orada kaldı. Sonra patrik Ermenyakos'un Müslümanlara karşı büyük bir ordu topladığını ve kendisine el-Lân, Efhaz, Semender ve Hazar halklarından yardımcı güçlerin ona katıldığını öğrendi. Osman'a mektup yazdı ve yardım istedi. Bunun üzerine Osman, Muaviye'ye mektup yazdı; Şam ile el-Cezîre halklarından cihadve ganimet isteyen kimseleri Habîb'e göndermesini emretti. Muaviye, ona ikibin asker gönderdi. Habîb, bu askerleri Kâlikâlâ ya yerleştirdi; onlara ikta yoluyla topraklar verdi; kendilerini burada, paralı muhafızlar olarak bıraktı. " Belâzûri, **Fütûhu'l-Büldân** (çev. Mustafa Fayda), İstanbul 2013, 228.

³⁸ Cevdet Küçük, "Erzurum", **D.İ.A.**, 11, 1995, 321-322.

³⁹ Erzen-Arzen kalabalık ve zengin bir kasabaydı. Burada Araplar, Süryaniler, Ermeniler ve Türklerden meydana gelen tüccarlar ikamet etmekteydi. Arzen halkı çevrede bulunan sağlam surlarla çevrili Theodosiopolis şehri bulunmasına ve oraya davet edilmelerine rağmen yiğitliklerine güvenerek kasabalarını canları pahasına korumaya karar verdiler. Selçukluların saldırıları başladığında büyük bir direnişle karşılaştılar ve mücadele altı gün sürdü. Şehri kuşatma ile alamayacağını anlayan İbrahim Yınal ganimet arzusundan vazgeçip şehri ateşe verdi ve baştanbaşa yaktı. Ateş ve ok atışlarına fazla dayanamayan halk kurtuluşu kaçmakta buldu. Rivayete göre bu mücadele esnasında 150.000 kişi ölmüştür (Ömer Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (44), 2010, 247-270).

⁴⁰ Savaş Eğilmez, **Erzurum (Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar)**, Erzurum B. B. Kültür Yay. No:1, İstanbul 2014, 70-73.; Ayrıntı için; Gürsoy Solmaz, "Orta Çağda Erzurum Kalesi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (2), 1999, 234.

ise Sultan Alparslan ile Bizans Kralı Romen Diogenes arasında Malazgirt Ovası'nda yaşanmış ve bu savaşta Bizans Kralı ağır bir yenilgiye uğrayarak esir düşmüştür.⁴¹

Malazgirt Savaşı'nın hemen ardından Büyük Selçuklu komutanlarından Emir Saltuk, Erzurum ve çevresini alarak kendi adıyla müsemma bir beylik kuracaktır. Böylece Erzurum ve çevresinin küçük bir Müslüman-Türk Ortaçağ beldesi olması Saltuklular ile başlayacaktır.⁴² Fakat 13. yüzyıldan itibaren bölgede yaşanan yoğun Gürcü akınları Saltuklu Beyliğini giderek zayıflatmış ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin yardımına muhtaç hale getirmişti. Bu amaçla Saltuklu Beyliğine yardım etmek isteyen Sultan II. Rükneddin Süleymanşah, 1202 yılında büyük bir sefere çıkmış fakat kendisini karşılamada geç kalan Saltuklu Bey'ini önce görevden almış ardından hapse atarak Saltuklu Beyliğine son vermiştir. Ardından bölgeye II. Kılıçarslan'ın oğlu Mugiseddin Tuğrulşah'ı vali olarak atamış ve Köseadağ savaşına kadar yaklaşık 40 yıl merkezi valilerce yönetmişlerdir.⁴³

Erzurum tarihinin en karanlık dönemi ise 1242 yılında Moğolların bölgeyi ele geçirmesiyle başlayacaktır. Köseadağ Savaşı öncesi kenti kuşatan Moğollar, tıpkı İran ve Maverünnahr'de yaptıkları gibi kaleyi önce barış yoluyla ele geçirmişler ardından kadın çocuk demeden kentte büyük bir katliama girişmişlerdir. Bu yönüyle Anadolu içlerine kadar saldırılarını sürdüren Moğollar, 1243 yılında Köseadağ Savaşıyla Selçuklu ordusunu büyük bir bozguna uğratarak tüm Anadolu'yu kendilerine yakın Selçuklu Sultanları ya da Moğol valilerince yönetmeye başlamışlardır. Erzurum ve çevresinin de haraç vermesi şartıyla eski sahipleri tarafından yönetilmesine müsaade edilmiştir.⁴⁴

Diğer yandan Moğollardan sonra bölgede İlhanlılar hakim olmuştur. Özellikle Gazan Han döneminde kentin birçok noktasına kültürel yapılar inşa etmiş ve kentin ticarî hayatını canlandırmak içinde kendi adlarıyla müsemma gümüş sikkeler bastırmışlardır.⁴⁵

⁴¹ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamani)**, T.T.K, C. 3, Ankara 2011, 26-29.

⁴² Elif Çolakoğlu, "Kent Tarihi ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum", **Türk İdare Dergisi**, (479), Aralık 2014, 32.

⁴³ Türkiye Selçuklularının ilk valisi olan Mugiseddin Tuğrulşah, valiliği esnasında ilk kez kentin günümüzdeki adını ifade eden paralar bastırmış ve kendisinden sonra valiliği oğluna bırakmış olması gibi nedenlerden dolayı bazı tarihçiler bu döneme Erzurum Selçukluları adıyla ifade edilmiştir. (İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, Ankara 2010, 52.; İbrahim Söylemez, **Saltukluların Tarihteki Yeri ve Gürcülerle Mücadeleleri(1071-1202)**, Erzurum Teknik Üni. Sosyal Bilimler Estitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2019, 13-14).

⁴⁴ Enver Konukçu, "Tebriz ve Karabağ Düşünce Hayatının Erzurum'da Yayılışı", **Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu**, 1, 2007, 487.

⁴⁵ Taçkapı üzerindeki kitabesine göre Sultan Olcaytu döneminde Gazan Han ve Bolugan Hatun adına 710 H.-1310 M. tarihinde Cemaleddin Hoca Yakut Gazanî tarafından yaptırılmış olan Yakutiye Medresesi

Bir süre sonra İlhanlılar'ın Anadolu'daki otoritesi giderek zayıflamış, bölgeyi kendilerine bağlı Eratnalı ve Celayirli valilerce yönetmişlerdir.⁴⁶ Bu açıdan İlhanlıların bıraktığı boşluktan faydalanmak isteyen birtakım nüfuzlu beyler, Erzurum ve çevresini mücadele alanı haline getirmişlerdir. Bilhassa Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen aşiretlerinin mücadeleleri sırasında büyük tahribata uğrayan şehir, daha sonra 1336 yılında Sultan Noyan'ın oğlu Hacı Togay'ın eline geçmiştir. Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan 1340 yılında Erzurum'a gelerek Togaylıları şehirden uzaklaştırmıştır. Erzurum 1360 yılında Eretnaoğullarının ve onların Erzincan valisi olan Mutahharten'in nüfuzu altına girmiş, 1385 yılında Karakoyunluların eline geçmiş, 1387 yılında da bütün Anadolu'yu istila eden Timur ordusunun hakimiyetine girmiştir. Şehri tahrip eden ve halkın büyük kısmını katleden Timur, 1400 ve 1402 yılında iki defa daha Erzurum'a gelmiştir.⁴⁷ Ankara Savaşı'ndan dönerken şehrin idaresini 1403 yılında tekrar Mutahharten'e vermiş, Mutahharten'in ölümünden sonra Yusuf Ali adında bir Türkmeni buraya kumandan tayin etmiştir. Timur 1405 yılında ölünce Erzurum'da Karakoyunlular ile Akkoyunlular arasındaki mücadele yeniden alevlenmiştir. Bu iki Türkmen Beyliği arasında 1435 yılında Kara-Ârz civarında cereyan eden kanlı savaşı Karakoyunlular kazanmıştır. Akkoyunluları destekleyen Timurlular, Karakoyunluları uzaklaştırarak Erzurum'a bir kez daha hâkim olmuşlardır. Ancak fazla kalmayıp çekilmelerinden sonra Karakoyunlular burayı 1436 yılında ele geçirmişlerdir.⁴⁸ Nihayet Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Karakoyunlu Beyliğine 1467 yılında son vermiştir. Uzun Hasan'ın Erzurum üzerinde büyük etkisi olmuş, onun tarafından konulan ve halk arasında "Hasan Padişah Kanunu" olarak bilinen kanunname Osmanlı fethinden sonra da bir süre yürürlükte kalmıştır.⁴⁹ Otuz beş yıl Akkoyunlu yönetiminde kalan şehir, 1480-1490 yıllarında Safavî propagandalarından bir

günümüze kadar gelmiş önemli eserler arasında yer almaktadır. (Hüseyin Yurttaş ve Zerrin Köşklü, "Erzurum İli Vakfiyelerinde Taş Özetler", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, (44), 2017, 355 – 379).

⁴⁶ Abdurrahim Şerif Beygü, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, 70-75.

⁴⁷ 1387 yılında bölgeye sefere çıkan Timur, Orta Asya tehlikesi nedeniyle bu seferini yarıda keserek geri dönmek zorunda kalmıştır. Ardından Orta Asya seferinden sonra bölgeye yeniden sefere çıkan Timur, 1394 yılında Erzurum Ovası'na kadar olan bölgeleri tamamıyla ele geçirmiştir. Hatta Timur, Tortum'un fethedilmesi sürecinde kentte 2 ay kalmıştır. Abdurrahim Şerif Beygü, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, 77-80.

⁴⁸ Tunç Ağaver, **Vilâyet Sâlnâmelerine Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310, 1317, 1318)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, 6-9.

⁴⁹ Erzurum ve çevresinde Akkoyunlular'ın Diraz Hasan ya da Uzun Hasan adıyla birtakım kanunlar tatbik ettikleri hatta bu kanunların Osmanlıların Erzurum'u fethedip müstakil bir beylerbeylik tahsis ettiği 1534 yılına kadar devam ettiğini görmekteyiz (Bilgehan Pamuk, "Erzurum Eyâlet Kanunnâmelerinin Tahlili", **İ. Ü. Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, (2), 2006, 87-98).

hayli etkilenmiştir. Safavî hükümdarı Şah İsmail Akkoyunlu Beyliğini ortadan kaldırarak bölgede büyük bir şiileştirme propagandası başlatacaktır.⁵⁰

1.3. ERZURUM VE OVASI'NIN OSMANLI HAKİMİYETİNE GİRİŞİ

Erzurum ve çevresi, Osmanlı döneminde İran ve Kafkaslar'a giden askerî ve ticarî yollar üzerinde asırlar boyunca merkez olma karakterini muhafaza etmiş bir bölgeydi. Bu açıdan Osmanlı zamanı bir serhat kenti olan Erzurum ve çevresi aynı zamanda Osmanlı merkez kuvvetlerinin toplandığı ana karargah merkezlerinden biri olmuştur. Bu açıdan Erzurum ve çevresi, en gerilimli alanlarından biri olmuştur. Öyleki Akkoyunluları ortadan kaldıran Safeviler, bölgede ideolojik ve mezhepsel düşüncelerini askerî bir araca dönüştürmüş, özelde Erzurum merkezli Anadolu'nun doğusunu genelde ise Anadolu'da yaşayan tüm Müslümanların birliğini tehdit edecek bir dizi askerî ve siyasi politikaların fitilini ateşlemişlerdir. Jeopolitik olarak Osmanlı'yla sınır hududu olan Safeviler, Anadolu'daki birçok mezhepsel isyanın doğrudan müsebbibi haline gelmişlerdir. Bu nedenle İslam dünyasındaki prestijine bakıldığında Safevi tehlikesinin üstesinden gelebilecek en etkili konjektürel güç Osmanlı Devleti olarak görülmekteydi. Nitekim Safevilerin, bölgede mezhepsel baskı girişimlerini giderek arttırması ve Anadolu'da özellikle sünni Müslümanlara yönelik zulm ve katliamlara girişmesi üzerine Osmanlılar için bir beka meselesi haline gelmiştir. 1512 yılında tahta çıkan I. Selim şehzadeliği döneminde dahi dikkatle takip ettiği Safevi tehdidini, bu kez Sultan olarak bertaraf etmek istemiş ve 1514 yılında İran üzerine büyük bir sefere çıkarak Şah İsmail'i Çaldıran Savaşı'yla kendi topraklarında yenilgiye uğratmıştır.

Diğer yandan Çaldıran seferine gidiş ve dönüşte bölgeden geçen Sultan, Akkoyunlu-Karakoyunlu ve sonraları Safevi mücadelesinden dolayı büyük bir yıkıma uğramış olan Erzurum Kalesi'ne uğramadan 4 km. uzaklıktaki Kân yaylasında konakladığını görmekteyiz.⁵¹ Öte yandan Erzurum ve çevresinin, I. Selim'in bu İran seferiyle tamamen ele geçirilmemişede özellikle Bıyıklı Mehmet Paşa ve Nasuh Paşa gibi

⁵⁰ Küçük, "Erzurum", 321-322; Yaşar Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, T.T.K, Ankara 1989, 6-13; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", **D.İ.A**, 24, 2001, 434-438.; Tunç Ağaver, **Vilâyet Sâlnâmelerine Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310, 1317, 1318)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, 6-9.

⁵¹ Bazı çağdaş kaynakların ifade ettiğine göre Sultan, Erzurum'a geldiği esnada kentin hali ve harap bir vaziyette olduğunu, hatta kalenin baykuş yuvasına dönmüş olduğundan dolayı Kân yaylasında konakladığını ifade ederler. Hatta bu konaklama esnasında Bayburt ve çevresinin Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından fethedildiğine dair müjdeyi Kân yaylasında aldığı rivayet edilir. Küçük, "Erzurum", 321-322.; Zeki Başar, "Niçin Erzurum", **Tarih Yolunda Erzurum**, (11-12), 1962, 6.; Dündar Aydın **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, T.T.K Yay., Ankara 1998, 38-40.

Eyalet valilerinin 1515'den 1520'ye kadar yaptığı askerî seferler ile I. Süleyman döneminde yapılan askerî seferler neticesinde bölgenin kontrolü tamamen Osmanlılar eline geçmiştir.⁵²

Erzurum'un müstakil bir beylerbeylik olarak kurulması ise I. Süleyman döneminde gerçekleşmiştir. 1534 yılında İrakeyn seferine giderken kente uğrayan Sultan, kalenin harap ve yıkık bir halde olduğunu görünce derhal tamir edilip mamur hale getirilmesi için Dulkadirli oğlu Mehmet Bey'e talimat vermiştir. Bu açıdan Dulkadirli oğlu Mehmet Bey'in girişimiyle kalenin kısa bir sürede tamiri tamamlanmış ve bilhassa Kafkasya ve İran üzerine yapılacak seferler için hazır hale getirilmiştir. Ayrıca 1536 yılından itibaren beylerbeylere İran ve Gürcü tehlikesine karşı, Bayburt yerine Erzurum Kalesi'nde oturmaları için bir dizi emirler verilmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra sınırlarını sürekli olarak genişleten Erzurum Eyaleti Artvin, Trabzon, Batum, Kars, Ardahan, Ardanuç ve Şebinkarahisar gibi yaklaşık otuzdan fazla sancağın merkezi haline gelmiştir.⁵³

Diğer yandan 16. yüzyılda Kafkasya ve İran seferleri neticesinde askerî bir garnizon kente dönüşen Erzurum, bilhassa aynı dönemde 12 yıl süren Osmanlı-İran savaşlarında birçok Sadrazama ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Sadrazam Lala Mustafa Paşa, Sinan, Ferhat, Özdemiroğlu Osman Paşalar harekâtları esnasında kış aylarına denk gelen zamanlarını Erzurum'da geçirdiklerini ifade edebiliriz.⁵⁴

17. yüzyıla gelindiğinde ise Erzurum, birtakım isyan ve karışıklıkların yaşandığı bir dönem olmuştur. Özellikle Sultan II. Osman'ın öldürülmesi üzerine yeniçerileri "padişah katili" ilân eden ve onların hakkından gelmek için çevresine topladığı sekbanlarla Erzurum'da isyana kalkışan Abaza Mehmet Paşa, kalede bulunan çok sayıdaki yeniçeriyi imha etmiştir.⁵⁵ Abaza Paşa, şeyh olarak benimseyip kendisine intisap ettiği ve tarihlere "Abaza Şeyhi" lakabıyla geçen Seyyid Abdürrahîm-i Bayrâmî'nin telkinlerine uyarak emrindeki kuvvetlerle Şebinkarahisar ve Sivas'ı ele geçirdi. Daha sonra da Ankara üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Ancak, IV. Murad'ın tahta çıkarılmasından sonra Sadrazam Hâfız Paşa kumandasında sevk edilen kuvvetler, onu Kayseri yakınlarında Karasu mevkiinde mağlûp etti. Abaza, bu yenilgide askerinin çoğunu kaybederek Erzurum'a kaçıp buraya sığınmak zorunda kalmıştır. Tekrar Erzurum beylerbeyliği görevine getirilerek affedilmek

⁵² Fahrettin Kırzıoğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi**, T.T.K Yay., Ankara 1998, 109-120.

⁵³ Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri(1535-1566)**, 58-81.

⁵⁴ Halil İnalçık, "Erzurum", **İ.A. (MEB)**, İstanbul 1977, 354.

⁵⁵ Küçük, "Erzurum", 321-322.

istenmişede Ahıska'ya giden orduya hücum edip birçok yeniçeri ile Dişlenk Hüseyin Paşa'yı öldürmesi üzerine isyan farklı bir hale dönüşmüştür. Bunun üzerine İran seferine gitmekte olan Sadrazam Halil Paşa, asıl hedefi olan İran seferinden vazgeçerek Erzurum üzerine yürümüş fakat orduda yeterli sayıda kaledöğer toplarin bulunmaması ve şiddetli kışın bastırması üzerine geri dönmek zorunda kalınmıştır. Ardından yeni Sadrazamlık görevine getirilen Hüsrev Paşa'nın 1628'de düzenlediği sefer sonucunda emân ile teslim olan Abaza, IV. Murad tarafından affedilerek Bosna valiliğine tayin edilmiştir.⁵⁶

Yine aynı yüzyılda babasının öldürülmesini dava eden Defterdaroğlu Mehmet Paşa, Erzurum merkezli kısa süreli bir isyan çıkarmışsa da kentin ileri gelenleri ve eşraftan bazı kimselerin araya girmesiyle isyanından vazgeçmiştir. Diğer yandan aynı dönemde IV. Murat, Revan seferine giderken Erzurum'da bir müddet konaklamış, kendisini karşılayan asker ve sivil ahaliye ise bilhassa Abaza isyanının kötü imajını silmek için bolca hediyeler dağıtmıştır.⁵⁷

18. yüzyıla gelindiğinde ise bölgenin tarihinde önemli bir değişiklik olmamış, bölgede devam eden İran savaşları nedeniyle Osmanlı merkez kuvvetlerinin hareket ve kabiliyeti yine Erzurum üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle 1720-1724 arası devam eden Osmanlı-İran savaşlarında Revan'ın geri alınması için Erzurum Beylerbeyliğine önemli bir görev düşmüştür. Ayrıca İran savaşlarının devam ettiği bir dönemde bölgede baş gösteren kıtlık ve kuraklık dolayısıyla Anadolu ve Rumeli'nin değişik bölgelerinde zahire yardımı yapılmış, İran savaşları dolayısıyla merkezden mühimmat ve cephane gönderilmiştir.⁵⁸ Bu döneme ait ifade edebileceğimiz başka bir husus ise 1754 yılında Erzurum'da büyük bir sel felaketi yaşanmış kentin büyük bir bölümü bu felaketle maddi hasara uğramıştır.⁵⁹

19. yüzyıla gelindiğinde ise Erzurum, İran savaşları yanı sıra Rusya harplerinin derinlemesine yaşandığı merkezlerden biri olmuştur. Bilhassa boğazlar yoluyla sıcak denizlere inemeyen Ruslar, Doğu'da stratejik bir cephe açarak Erzurum ve İskenderun hattı üzerinden Akdeniz'e inmeye çalışmışlardır. Hatta tarihi emellerine ulaşmak için bir dizi çalışmalar başlatmış, Trablusşam'dan Basra'ya, Basra'dan da İskenderun'a kadar geniş bir

⁵⁶ Mücteba İlgürel, "Abaza Paşa", *D.İ.A.*, 1, 1988, 11-12.

⁵⁷ Konukçu, "Tarih'de Erzurum" *Şehri Mübarek Erzurum*, 67-78.

⁵⁸ Uğur Demlikoğlu, *Teşkilat ve İşleyiş Bakımından 18.Yüzyılda Erzurum Kalesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2013, 2-261.

⁵⁹ Konukçu, "Tarih'de Erzurum" *Şehri Mübarek Erzurum*, 80-81.

demiryolu ağı inşa etmek istemişler ve tasarlamış oldukları bu projelerine de Kont Kapnist Projesi adını vermişlerdir.⁶⁰

Bunun dışında özellikle 19. yüzyılda üç farkı Osmanlı-Rus harbine maruz kalmış olan Erzurum⁶¹ ilk kez 1828-29 savaşında Rus işgaline uğramıştır. Edirne Antlaşması imzalanıp Rus ordusu çekilene dek yaklaşık bir yıl Rus işgali altında kalan Erzurum ve çevresi, siyasi ve ekonomik açıdan büyük bir kayba uğramıştır. Zira şehri yağmalayan ve pek çok nadide sanat eserlerini beraberlerinde götüren Ruslar, İçkale'yi tahkim etmek üzere taş ihtiyacını, birçok cami, türbe ve binayı yıktırarak gidermişlerdir. Ayrıca Ruslar geri çekilirken çoğu zanaat erbabı Ermeni ustalarını yanlarında götürmüş⁶² ve böylece bir sanayi ve ticaret kenti olan Erzurum'un iktisadi sahasına büyük bir darbe indirmişlerdir.⁶³ Diğer yandan 1877-78 savaşında Ruslar Erzurum'a kadar gelmişlerse de halkın ordu yanında savaşa katılması ve kısa süre sonra iki taraf arasında ateşkes imzalanması neticesinde ikinci bir Rus işgalinin eşiğinden dönülmüştür. Erzurum ve çevresi son olarak 1.Dünya Savaşı sırasında 16 Şubat 1916'da Ruslar tarafından işgal edilmiştir. İki yıldan fazla süren bu işgal neticesinde Erzurum ve çevresi büyük bir yıkıma uğramıştır.

⁶⁰ Naim Ürkmez, **Tanzimat'tan I.Dünya Savaşı'na İskenderun**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2012, 273-274.

⁶¹ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)**, Ankara 2011, 56-206.

⁶² Besim Özcan, "1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri, **A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (46), 2011, 195-204.

⁶³ Ali Hikmet, **93 Harbi(1877-1878 Osmanlı Rus Harbi) Aziziye Şahlanışı**, Erzurum 2014, 42.

Şekil 2
Erzurum Ovası'nın Genel Görüntüsü

Şekil 3
Araştırma Sahası ve Çevresinin İdari Haritası

Kaynak: Cemal Sevindi, "Erzurum Ovası'nda 1947-2015 Yılları Arasında Arazi Kullanımındaki Değişmeler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 22 (Özel Sayı: 3), Erzurum 2018.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLIDA DEVLETİ'NDE MALİ YAPILANMA İLE İLGİLİ GENEL DEĞERLENDİRMELER VE TEMETTUAT DEFTERLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

2.1. TANZİMAT ÖNCESİ MALİ DEĞİŞMELER

Devletleri ayakta tutan ve uzun süre hayatta kalmasını sağlayan en önemli unsurlardan biri sağlam bir vergi sistemine sahip olmalarına bağlanır. Vergi; devletin kamu giderlerini karşılamak için tek taraflı olarak alınan ve vatandaşların gelir ve mallarından aldığı paralardan oluşur.⁶⁴ Bu açıdan vergilendirme konusu ülkelerin genellikle egemenlik yetkisi olan siyasi, hukuki ve malî alanlardaki en somut gücü olarak ifade edilmiştir. Devletin en önemli finansman aracı olan vergiler, aynı zamanda kamusal ihtiyaçların karşılanması konusunda da çok önemli görevler üstlenmiştir. Öyleki Osmanlı maliye uzmanlarından Mehmet Cavit Bey verginin tanımını; “milletin umumi masraflarını ve ortak taahhütlerini karşılayabilmek için her şahsın hissesine isabet eden kısımdır” şeklinde ifade ederken⁶⁵ 19. yüzyıl Osmanlı maliyecisi ve siyaset adamı Süleyman Sudi ise vergiyi, “Umum vergiden köy ya da mahallesinin hissesine isabet eden miktardır. Ayrıca genel olarak belirlenen vergi miktarının şahıslara bire bir bölüştürülüp muayyen zamanlarda kısım kısım toplanarak devlet kasasına aktarılması” şeklinde ifade etmiştir.⁶⁶

Diğer yandan Osmanlı Devleti usul olarak bir bölgeyi topraklarına kattıkları zaman o bölgenin nüfus ve arazi tahririni yapar ve bunları teker teker defterlere kaydederlerdi. Bu açıdan geleneksel üretim faaliyetlerinin tayin ve tespiti konusunda kendisinden önceki Türk ve Müslüman devletlerinin uygulamış oldukları birtakım toprak ve malî rejimleri kendilerine has usulle devam ettirdiklerini görmekteyiz. Bu geleneksel malî durum aynı zamanda İmparatorluğun başından sonuna kadar devlet geleneğinin bir parçası olmuştur.⁶⁷ Bu yazımlar ortalama her 25 senede bir tekrarlandığı gibi Padişah eğer tahrirlerde herhangi bir suiistimal görürse, istediği zaman yenileme hakkına sahipti. Tahrir sonuçları tamamlandıktan sonra bir deftere yazılarak defterhane hazinesine konulurdu. Bu defterler

⁶⁴ Ahmet Uçar, “Tanzimat Reformları Sürecinde Uygulamaya Konulan Vergi Politikalarının Modern Yerel Yönetimlere Etkileri”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2), 2014, 125-139.

⁶⁵ Abdullah Mutlu, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın Numarası: 2009/390, Ankara 2009, 7.

⁶⁶ Sudi Süleyman *Defter-i Muktesid*(Osmanlı Vergi Düzeni), (Ed. Mehmet Ali Ünal), Isparta 1996, 96-97.

⁶⁷ Ömer Lütü Barkan ve Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, T.T.K. Yay., Ankara 1988, 8.

herhangi bir yerin Osmanlı ülkesine katıldığını göstermesi ve özellikle ilk dönemlerde bölgede yaşayan Müslim ve gayrimüslimlere ait demografik verileri ortaya koyması açısından oldukça önemli belgelerdi.⁶⁸ Diğer yandan tahrir yazımları, her bölgenin sahip olduğu kaynakların belirli birimlere bölünerek taşrada askerî yetkinliği olan kişiler arasında dağıtılması ve bunların yeni fethedilmiş arazilerde daha önce belirlenen nizam ve kanunlar doğrultusunda köylünün üretimine verilmesi malî sistemin temelini oluşturmaktaydı.⁶⁹ Bilhassa Osmanlı gibi çok geniş topraklar üzerinde kurulmuş ve içerisinde birçok ırk, din, dil ve kültürleri barındıran devletler için vergi meselesi birtakım değişik malî uygulamaları da zorunlu hale getirmiştir. Bu doğrultuda istikrarın bozulmaması için her mahallin kendine has nitelikleri değiştirilmeden eski malî politikalara müsaade edilmesi Osmanlı açısından bölgede kalıcı olmanın en pratik adımları olarak görülmüştür.⁷⁰ Ayrıca tahrir rejimi adı verilen bu sistemin en önemli özelliği her bölgeden toplanan vergilerle hem yerel sınıftaki idareci konumundaki kişilerin maaşları ödenmiş hem de merkezi bütçeden para harcanmadan taşrada adalet ve güvenlik gibi ihtiyaçlar karşılanmıştır.⁷¹ Bu açıdan Osmanlının ilk dönemlerinde geleneksel bir yükümlülük karakterini taşıyan vergiler zamanla gerçek ve zorunlu bir ödeme aracına dönüşmüştür.⁷²

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde verginin hukuksal kaynağı hem şer'i hem de örfi idi. Toplumda politik kaygı olmaması ve tüm kesimlerin mükellef kapsamına dahil edilmesi için bu iki kutsal kavram ekonomi ve malî meşruiyetin sembolü haline getirilmiştir. Bu açıdan şeri ve örfi vergi kavramları hem toplumsal birlikteliğin sürdürülmesi hemde Osmanlı iç barışının devamı açısından oldukça önemli kavramlardı. Bu açıdan her eyalet ve sancak için vergi sisteminin esaslarını içeren ve mükellefler arasındaki ilişkileri düzenleyen birtakım kanunnamelerle belirlenirdi. Öyleki zaman zaman bazı sancak hatta bölgeler için dahi ayrı kanunnamelerin tanzim edildiğini görmekteyiz. Bu kanunnamelerde vergi yükümlüsü reayanın hak ve sorumlulukları ile devlet görevlilerinin uyması gereken

⁶⁸ Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, 79.

⁶⁹ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitapevi, Isparta 2005, 141-143.

⁷⁰ Tefik Altunlu, **Temettu'at Defterlerine Göre Taşköprü Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı(H.1260-1261/M. 1844-1845)**, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu 2011, 2.

⁷¹ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, 17-32.; Gülerci, Burcu, **Türk Hukukunda Vergi Mahremiyetinin Sınırları**, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2015, 13-14.

⁷² Hüseyin Şen ve İsa Sağbaş, **Vergi Teorisi ve Politikası**, Filiz Kitabevi, Ankara 2015, 1.

kaideler ayrıntılı bir şekilde ifade edilerek⁷³ birtakım ihmal ve istismar olayının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu kanunların en önemli ortak özelliği çıplak mülkiyeti devlete ait olan arazilerin boş bırakılmamak şartıyla köylünün tasarrufuna bırakılmasıdır. Bu şekliyle devlet ile köylü arasındaki ilişkilerde köylünün toprak üzerindeki daimi ve ırsi hakları birtakım hukuki fetvalarla garanti altına alınmış, eğer köylüler daha önce belirlenen şartlara uymazlarsa toprakları elinden alınarak başkalarına verilmiştir.⁷⁴

Öte yandan Osmanlı zamanında bir bölge ya da arazi ele geçirildikten sonra yazım işlerini yürütmek üzere merkezden yetkili bir Tahrir Emini atanırdı. Bu Tahrir Emini bölge kadısıyla birlikte köyleri tek tek dolaşmak üzere teftiş işlemini başlatırdı. Ardından tahrir emini, ellerinde timar beratı olanları huzura çağırır bunları iyice inceledikten sonra uygun olanları defterlere kaydederdi. Ardından bölgeyle alakalı tutulmuş eski defterler getirilip yeni yazılan defterlerle mukayesesi yapılırdı. Bu durum sadece beratı olanlar açısından değil aynı zamanda vergi mükellefi olan tüm ahali Tahrir Emin'inin önünde teftişe tabi tutulurdu. Ardından bölge ile ilgili daha önce gönderilmiş kanunnameler varsa bunlar gözden geçirilir buna göre vergi miktarları tahakkuk ettirilirdi. Ayrıca bölgenin fethedilmesinde yararlılık gösteren timar ya da dirlik sahipleri, ellerindeki timar tezkirelerini alarak başkente yani Divan-ı Humayun'a götürüp yeniden onaylatmak zorundaydılar.⁷⁵ Ayrıca bu yazımlarda dikkat edilecek en önemli husus emlak açısından hiçbir nesnenin kayıtdışı kalmamasına azami dikkat gösterilmekteydi.⁷⁶

17. yüzyıla gelindiğinde ise uzun süren askerî savaş ya da seferler malî açıdan Osmanlı ekonomisini ağır kayıplara uğratmıştı. Öyleki her seferin maliyetini Anadolu insanının üzerine yüklemeye çalışan bürokratlar, üretim gücü kalmayan Osmanlı köylüsünün zamanla toprağını terk etmesine neden olmuşlardır. Bu durum bilhassa 17. yüzyıldan sonra timar sisteminin bozulmasına ve ekonomik alanda devletin sarsıntısına neden olmuştur. Diğer yandan bu durum mevcut dirliklerin Padişah haslarına dahil edilerek iltizamlara ihale edilmesi ve timar sisteminin dışında hazineye ek gelir getireceği

⁷³ Azize Akalın, **XIX. Yüzyıl Ortalarında Gölhisar Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu: 10047 Nolu Temettuat Defteri'ne Göre**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İspata 2015, 1.

⁷⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, 128.

⁷⁵ Halil İnalçık, **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, T.T.K Yay., Ankara 1987, XXI.

⁷⁶ Mehmet Öz, "Tahrir", **D.İ.A.**, 39, 2010, 425-429.

düşüncesiyle avarız ve cizye vergilerinin de uygulamaya konulmasıyla malî kriz aşılmaya çalışılmıştır.⁷⁷

Diğer yandan Osmanlı tarımsal üretiminin belli başlı ilkeler doğrultusunda şekillendiğini görmekteyiz. Bunların genellikle; Geleneksellik, Daimicilik, Yerindelik, Eşitlik, Alenilik/Açıklık gibi belli başlı ilkelerden meydana gelmekteydi. Bilhassa geleneksellik ilkesi Osmanlı köylüsünün yüzyıllar boyunca aynı metod ve uygulamalarla yeteri kadar üretimde bulunamaması zamanla yaşanacak olası kuraklık, sel ve afet gibi riskler karşısında köylüyü dışa bağımlı hale getirmiştir.

2.2. TEMETTUAT VERGİSİ VE UYGULAMA PRATIĞI

19. yüzyıla gelindiğinde ise Tanzimatla birlikte vergi konusunda birtakım önemli gelişmeler yaşanacaktır. Bu dönemde, Batı Avrupa'nın kapitalist ve endüstri devrimleri ileri bir safhaya ulaşması ve bilhassa ürün türleri ve teknolojik değişimler, Avrupa zirai üretimini önemli ölçüde artırarak Osmanlı Coğrafyasını hammadde sağlayıcısı ve mamul mal tüketicisi konumuna getirmiştir.⁷⁸ Özellikle 1838'de imzalanan Balta Limanı Antlaşmasından sonra Osmanlı merkez maliyesinde birtakım açıklar meydana getirerek Avrupa'nın pazarı haline getirmiştir. Bu da çok kısa bir süre sonra Avrupalı devletleriyle olan malî makası önemli ölçüde açmıştır.⁷⁹ Bu doğrultuda Osmanlı merkez yönetimi Avrupa karşısındaki geri kalmışlık farklarının izahı yapılmış ve neticesinde 1839-1876 yılları arasında bir dizi reformlar hayata geçirilerek ülkenin kalkınmasına hız verilmek istenmiştir. Bilhassa ekonomik kötü gidişatı durdurmak ve malî alandaki sorunlar tespit ederek bunlara çözüm bulmak için Mustafa Reşit Paşa tarafından birtakım malî çalışmalar başlatılmıştır. Özellikle maliye alanında merkezi anlayışın ortaya çıkarılması, örfi vergilerin kaldırılarak vergilerin sınıflandırılması, aynı mükellefiyetler ve muafiyetlerde değişikliklerin yapılması, yeni vergi alanlarının tespit edilmesinin yanında yeni tahsil ve tahakkuk usullerinin geliştirilmesi ele alınan konular arasında olmuştur.⁸⁰ Reşit Paşa'nın tüm bunları yapabilmesi için Tanzimat gibi büyük dönüşümlerin yaşandığı bir siyasi ve ekonomik dinamiklere ihtiyacı vardı. Bu açıdan 3 Kasım 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda ilk adım atılmış oldu. Bu açıdan fermanla ifade edilen "herkesin

⁷⁷ Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, 35-50.

⁷⁸ Donald Quataert, (Çev. Fatma Acun), "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", **Tanzimat**, İş Bankası Yay., İstanbul 2012, 731-740.

⁷⁹ Ahmet Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, 218.

⁸⁰ Abdülkâfî Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İşaret Yayınları No:39, İstanbul 1990, 22.

mutasarrıf olduğu emlak ve arazi-i mevcudesinin menafii ve temettuat-ı hasılasına ve kâr ve ticaret ve iktidarına ve'l-hasıl hal ve tahammüllerinin derecesine göre vergi namıyla” ve herkesin gelirine göre vergi ödemesi kararı malî alandaki atılan ilk adım olmuştur.⁸¹ Vergilerin tespit edilmesi için gelir oluşturabilecek bütün ekonomik kaynakların tespit edilmesi ve vergi konusunda uygulanan farklı usullerin ortadan kaldırılarak tek bir düzen ve disiplin içerisinde toplanması, üstelik vergilerin muayyen vakitte ödenmesi ve bu konuda muhalefet edenlerin hapis ile cezalandırılmasında yine alınan kararlar arasında yer alınmıştır.⁸² Bu açıdan Tanzimat'ın ilan edilmesinden yaklaşık üç ay sonra 25 Ocak 1840 tarihli nizamnamede, ülkede o ana kadar geçerli olan çeşitli malî kurum ve terimler tarihe karışmış oluyordu.⁸³ Zira "mukataa, malî'kâne mukataa, timar ve zeamet gibi terimlerde” "...malikâne veçhile tasarruflar gibi eski maliye usûlleri fesh olunarak maktuat idareleri muhassıllara ihâle olundu." şeklinde alınan kararlarla eski uygulamalara son verilmiş oldu.⁸⁴ Ardından yerine uygun malî gelirin ikâmesi için “hemen tahrir-i emlak ve nüfusa başlanmalı” şeklinde bir madde eklenmiştir.⁸⁵ Yine tarihi belli olmayan fakat 1840-1842 arası bir dönemde yayınlandığı düşünülen sekiz maddelik Emlak ve Nüfus Nizamnamesi hazırlanmıştır. Bu nizamnamenin birinci maddesinde; vergi memurlarının, görev bölgelerindeki gelirlerin kontrolü ve bunların tespiti, İkinci ve üçüncü maddelerinde muhassılların buldukları kazalarda fonksiyonel birer meclis oluşturmaları, beşinci ve sekinci maddelerinde vergilerin yeniden düzenlenmesi ve toplanması, altıncı madde de ise muhassılların yollukları ile ilgili maddeler yer almıştır.⁸⁶ Aynı nizamnamenin dördüncü maddesinde ise “tahrir-i nüfus ve tahrir-i emlakın” ile ilgili ibarelere de yer verilmiş, özellikle herkes kendi bölgesinde ifade edilen isim ve ünvanı ile birlikte yazılarak ne kadar emlakı, arazisi ve hayvanatı varsa hepsinin kayıt altına alınması hükmüne varılmıştır. Sadece köylü açısından değil tüccar ve esnaf olanlarda yazıma dahil edilecek ve bir yıllık tahminen ne kadar temettuat kazancı varsa tahkik edilerek defterlere yazılacaktır.

⁸¹ Nuri Adıyeke, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, **OTAM**, (2), 2000, 770.

⁸² Mustafa Serin, “Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Temettuat Defterleri”, **Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası Tebliğler, Tartışmalar 20-21 Nisan**, Ankara 1998, 719.

⁸³ Ali Akyıldız, “Tanzimat”, **D.İ.A.**, 40, 2011, 1-10.

⁸⁴ 22 Mayıs 1840 tarihli bir belgede Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere bağlı olarak “..bundan böyle malikâne veçhile tasarruflar gibi eski maliye usûlleri fesh olunarak maktuat idareleri muhassıllara ihâle olunduğu... vurgulanmaktaydı”. Cezar, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi(XVIII. yy dan Tanzimat'a Malî Tarih)**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, 282-283.

⁸⁵ Adıyeke, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, 770.

⁸⁶ Adıyeke, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, 770.

Yazımlarda herkese eşit davranılacak ve bu açıdan herkes vereceği vergiyi bilecekti.⁸⁷ Bu amaçla yürürlüğe konulan yeni malî sistemin adına da Temettü ya da Temettuat Vergisi adı verilmiştir.

Temettü, kelime manası kâr etme, kazanma, kâr, fayda anlamlarına gelmektedir. Temettuat kelimesi ise bunun çoğulu olup kârlar, faydalar, kazançlar anlamına gelmekteydi.⁸⁸ Tapu-tahrir geleneğinin bir devamı olarak düşünülen ve ilk kez 1826 yılında II. Mahmud zamanında alınmaya başlanan İhtisab Resmî bu açıdan Temettü vergisinin temelini oluşturacaktı. Ardından 1833 yılında Kıbrıs'a ait bir Temettü yazımının var olduğu görülse de⁸⁹ bu konudaki ilk ciddi adım Tanzimat'ın ilanından hemen sonra atılacaktı. Bu açıdan yapılan gerçek manada ilk temettuat yazımı 1840 yılında gerçekleşmiştir. İlk yazım olması dolayısıyla yerel yöneticiler sıkı tedbirler uygulanmış ve ekstra tedbirler alınması için mahalli idarelere talimat verilmiştir. Zira bu ilk sayımlardan bilhassa muhassıllar sorumlu tutulmuştur. Temettuat yazım talimatnamesi yayımlandıktan sonra hangi bölgelerin yazıma dâhil edileceği ayrıca belirtilmiş ve pilot bölgelerdeki vali ya da defterdârlara temettuat yazımlarıyla alakalı örnek defterler gönderilmiştir. Üstelik pilot bölgelerde görev yapan vali ve kaza müdürlerine yazımla alakalı bilgiler verilmiş ardından her vali ya da kaza müdürü sorumluluk bölgesinde görev yapan imam, muhtar ve papazlar merkeze çağırarak konuyla alakalı eğitime tabi tutmuşlardır. Ardından her köyün dini reisleri ve kocabaşları tarafından köylerin yazımı yapılmış ve kazalardaki ziraat müdür ve vekilleri de bunlara refakat etmiştir.⁹⁰ Bu tarihte yapılan temettuat yazımlarında muhassıllık, müftü, mal ve emlak kâtipleri ve meclis üyeleri gibi kişilerin defterlerin altına tasdik ibaresi vurması zorunluluğu getirilmiştir. Ardından H. 1261'de sistemde değişiklik yapılmış, Müslüman mahallelerin yazımında muhtar-ı evvel ve sanilerle, köy imamları da yazıma dahil edilmiştir. Hatta gayrimüslimlerin yazımlarında kocabaşlar ve papazlara görevler verilmiş fakat bunların defterlerine köyün birinci ve ikinci muhtarı ile mahalle

⁸⁷ Said Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, I (I), 2003, 289.

⁸⁸ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınevi, Ankara 2015, 1251; M. Zeki Pakalın, "Temettü' Vergisi", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, III, MEB Yayınları, İstanbul 1993, 453.

⁸⁹ Selahattin Özçelik, "XIX. Yüzyılda Kıbrıs'ta İktisadi Hayat", **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, C. I, 2000, 327-353; Selahattin Özçelik, "Tanzimat Öncesinde Girne Kazası(Temettuat Defterlerine Göre)", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXII (34), 2003, 35-81.

⁹⁰ Tahir Bilirli, "Temettuat Defterlerinin Hazırlanmasında İmar Meclisleri'nin Rolü", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 7 (3), 2018, 2131-2141.

imamının onay ya da mühür vurma zorunluluğu getirilmiştir.⁹¹ Yazımlar tamamlandıktan sonra bağlı oldukları kazanın torbasına konularak kaza meclislerince kontrol edilmek üzere bir üst birime gönderilmiştir. Ayrıca Eyalet ya da Sancak merkezine gelen bu defterler burada tekrar gözden geçirilip varsa hatalar temize çekilerek düzeltilmiş ve düzenleme yapıldıktan sonra ciltlenerek tekrardan torbalara koyulup merkeze gönderilmek üzere hazır hale getirilmiştir.⁹²

Diğer yandan, H. (1256)'da yapılan sayımlarla H. (1261)'deki sayımlar arasında, gerek muhteva gerekse tertip tarzı bakımından birtakım farklılıkların olduğu görülür. Özellikle H. (1261) sayımında nelerin, nasıl yazılacağını gösteren rehber defterde, öşür verilen arazide yıllık gelirden öşürün düşürülmesinden sonra ortağın hissesinin çıkarılacağı ve şahsın gelirinin bundan sonra bulunacak rakamla belirleneceği misallerle gösterilmeye çalışılmıştır.⁹³ Öyleki yeni nizamnamelerden sonra taşra ile merkez arasındaki soru-cevaplarda kimlerin vergiden muaf olduklarına dair bilgilendirmeler de yer alacaktı. Tıpkı tahrir yazımlarında olduğu gibi H. (1256) tarihli temettuat yazımlarında da İmam, Müezzın ve Şeyh gibi dini liderler vergiden muaf tutulmuş ancak H. (1261) yazımında bu muafiyetler kaldırılarak tüm kesimler yazıma dahil edilmiştir. Diğer yandan H. 1256 yılına ait yapılan yazımların bazı alanlarda başarısız olunması, H. (1261) yılında yapılacak yazımlarda daha kapsamlı ve özellikle bölgelerarası dengesizliği kesin bir şekilde ortadan kaldıracak birtakım yazımlar uygulamaya konulmuşsa da Rumeli'nin hassas durumundan dolayı bu durum pek mümkün olmamıştır.⁹⁴

Eyaletlerde yazımı tamamlanan defterler doğrudan Meclis-i Vâlâ'ya yani başkente gönderilir ve burada torbalar açılarak defterler teferruatlı bir şekilde incelenirdi. Daha sonra defterler daha önceden gönderilen örnek defterlere ve talimatnameye uygun ise incelenmek üzere hazineye gönderilirdi.⁹⁵ Ayrıca şunu ifade etmek gerekir ki özellikle

⁹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", **Bellekten**, LIX (225), 1995, 397.

⁹² Adıyeke, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", 779.

⁹³ Bayram Göçeri, **Temettuat Defterlerine Göre Günyüzü Nahiyasının Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2010, 49.

⁹⁴ Harun Şahin, "Osmanlı Vergi Sisteminde Reform ve Temettü' Vergisi", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XXVII(1), 2013, 49.

⁹⁵ Hazine tarafından eğer eksik bir durum varsa tashih edilmek üzere eyaletlere geri gönderilirdi. Hazırlanıp gönderilen defterler yerlerinde takip edilecekti. Örneğin bir mahalle/köyün şüpheli bir durum varsa kaza müdürünün kendisi o mahalle/köye giderek gerekli araştırmayı yapacak ve defter tekrardan düzeltilip geri iade edilecekti. Şimşek, Muhammet Bedreddin, **Temettuat Defterlerine Göre Biga Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı(1840-1845)**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2013, 34.

1261 yılı temettuat yazımlarında vergi gelirleri, defter yazımlarından bir yıl sonra toplanacaktı. Bundan maksat önce yazım işlemini tamamlayıp ardından köylünün hissesine düşen payı kolaylıkla tahakkuk ettirmektir.⁹⁶ Fakat bu durum Meclisi Vâlâ'da alınan kararlar kaldırılmış ve vergilerin yine hasat zamanlarında toplanması kararı alınmıştır. Çünkü diğer türlü ürünlerini kaldırmadan vergi vermek zorunda olan halk, tefecilerden yüksek faizle para alma yoluna gitmişlerdir.⁹⁷

2.3. TEMETTUAAT YAZIM SORUNLARI VE SOSYAL TEPKİLER

Temettuat yazımları sırasında muhassıllar birtakım tepki ve sorunlarla karşılaşmışlardır. Buna göre; vergi toplama konusunda halkın emlak ve arâzîsi iyice araştırılarak bu konuda has, vakıf, muaf ve muaf olmayan herkes vergiye tabi tutulmak istenmiştir. Ancak bu durum uzun zamandır vergi vermeyen müftü, imam, papaz, keşiş gibi birtakım din adamları tarafından tepki ile karşılanmıştır.⁹⁸ Diğer yandan esnaftan alınan ihtisab vergisinin kaldırılıp yerine temettü vergisinin konulması esnaf nezdinde ekstra bir vergi konulacağı düşüncesiyle birtakım tepkilere neden olmuştur. Zira daha önce İstanbul esnafından alınan vergilere bu yeni sistemde yer verilmemiş olması esnaf nezdinde birtakım spekülasyonları da beraberinde getirmiştir.⁹⁹

Temettuat yazımlarında daha önce yazımlar için hazırlanan birtakım nizamnameler olmasına rağmen muhassıllar, gittikleri bölgelerde birçok tepki ile karşı karşıya kalmışlardır. Özellikle halkın genel olarak yeni vergi sisteminin belirsizliğinden kaynaklı oldukça endişeli olduğu ve yeni yazılacak vergilerde daha fazla para alınacağına dair düşünceler birtakım tepkilere sebebiyet vermiştir. Tepki gösterenlerin başında yeni sistemle birlikte kazanç ve istismar kapılarının kapandığını düşünen bilhassa mültezim, voyvoda, sarraflar ve onlara bağlı kimseler bulunmaktaydı. Bazı ağalar, servete göre vergi ödeme prensibinin uygulanması, vergi ödemekte herkesin eşit olması, angarya yoluyla yerleşmiş adetler ve çeşitli suistimallerle halktan sızdırdıkları menfaatler gibi faaliyetlerinin son bulması ve verecekleri vergi miktarının birdenbire artacağı düşüncesi ile temettuat yazımlarına karşı tepki göstermelerine neden olmuştur. Eskiden olduğu gibi imtiyaz ve muafiyetleri kaldırılan, âyan ve din adamları da bu yazıma şiddetle muhalefet etmişlerdir. Zira bu konuda hristiyan vakıfların vergiye tabi tutulması ve bunlardan elde

⁹⁶ Ziya, Kazıcı, **Osmanlı'da Vergi Sistemi**, Bilge Yayınları, İstanbul 2005, 197.

⁹⁷ Şimşek, **Temettuat Defterlerine Göre Biga**, 35.

⁹⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. V., Ankara 2011, 186-187.

⁹⁹ Adıyeye, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", 773.

ettikleri gelir kaynaklarının sınırlandırılması ruhban sınıfının temettuat yazımına karşı olumsuz tutum sergilemesine neden olmuştur. Bunların dışında 1850’de Vidin’de birtakım ayanlar ile Burdur’da bir grup çiftçi, bin kuruştan seksen üç kuruş vergi oranını fazla buldukları gerekçesiyle vergilerini ödemek istemeyip, odun ve keresteden alınan vergilerin meclis üyeleri arasında pay edildiği dedikodusuyla halkı kışkırtmaya çalışmışlardır.¹⁰⁰ Hatta etraflarına topladıkları kişilerle talimatnameyi okuma bahanesiyle muhassılın ikamet ettiği konağa gelerek evini yağmalamışlardır. Bu olaylar sırasında yaşanan karışıklıklar neticesinde meclis üyelerinden ve halktan üç kişi ölmüş ve pek çok kişi de yaralanmıştı. Bu durum Antalya Valisine bildirilmiş ve ardından gelen takviye güçlerle isyan bastırılmıştır. Böylece isyanı başlatan ve halkı galeyana getirenler ise tespit edilerek cezalandırılmışlardır.¹⁰¹

Yine aynı şekilde Yalvaç ve Kıbrıs’taki bir grup Papaz, vergilerin yüksekliğini bahane ederek gösteri yapmışlardır. Bundan başka Ankara Müşiri Davut Paşa ile Kocaeli Müşiri Akif Paşa’nın Tanzimatın bu yeni görevine karşı tutum sergilemişlerse de her ikisi de görevlerinden azledilerek yargı önüne çıkarılmışlardır. Trabzon’da ise 1841 yılında Tanzimat’ın yeni kararları uygulanmak istenmişse de bölgenin daha önce vergilerden muaf tutulmuş olan ayan ve eşrafının sert muhalefeti nedeniyle temettuat yazımları ileri bir tarihe ertelenmiştir. Yine aynı şekilde Van Eyaletinde Bedirhan Bey’in yeni sistemi bahane ederek ayaklanma çıkarmış olması burada yapılacak temettuat yazımının ertelenmesine neden olmuştur. Diğer yandan Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinde bir kısım toprak sahibi nüfuzlu kişilere maaş ve bir kısmınada idarî görevler verilerek sorunun çıkması engellenmiştir.¹⁰²

¹⁰⁰ Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Belleten**, XXVIII., 1964, 634-636.

¹⁰¹ Şimşek, **Temettuat Defterlerine Göre Biga**, 24.

¹⁰² Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler(1840-1856)”, **Tanzimat**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, 199-207.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM OVA KÖYLERİ TEMETTUAT DEFTERLERİNE GÖRE MÜSLÜMAN VE GAY'RİMÜSLİMLERİN SOSYAL VE EKONOMİK YAPILARI

3.1. ERZURUM OVA KAZASININ İDARİ TAKSİMATI

19. Yüzyıl Osmanlı Devleti açısından siyasi ve idari değişikliklerin uygulandığı bir dönem olmuştur. Tanzimat adıyla anılacak reform hareketiyle sadece idarî birimlerde değil ekonomik ve toplumsal yapılarda da büyük değişiklikler olmuştur. Tanzimat ilan edilmeden önce idari birimler görevlerini tam olarak yerine getiremediği gibi tamamıyla merkeze bağlı bir sistemle hareket etmiyorlardı. Bu nedenle 19. yüzyıl, özellikle yönetimin merkezileştirilmesi ve devletin idari birimlerinin yeniden düzenlenmesi açısından önemli girişimlerin yapıldığı bir devir olacaktır.¹⁰³

Bu amaçla 1517-1518 yıllarında ilk kez Osmanlı idaresine geçen Erzurum, idari anlamda çok sık değişikliklere maruz kalmıştır. Özellikle ilk dönemlerde bölgeyle alakalı bilgi veren tahrir defterlerinden yol çıkarak Erzurum Ovası'nda idari anlamda çok sayıda nahiyenin yer aldığını görmekteyiz. Bu durum özellikle 19. yüzyıla nazaran oldukça farklı bir görünüm arz etmektedir. Öyleki bölgenin ilk dönem kaynaklarında bilhassa Erzurum Ovası'na bakıldığında bölgede Serçeme, Cinis, Mürs-Kulu, Erzurum-Abad, Geçik, Çermelü ve Ovacık adıyla yedi farklı nahiyenin yer aldığını görmekteyiz. Hatta Nefs-i Erzurum adıyla ifade edilen Erzurum Kalesi ise idari açıdan Bayburt Sancağı'nın Şoğayn kazasına bağlıydı.¹⁰⁴ Yine bu ilk defterin vermiş olduğu bilgilere göre ova genelinde yer alan birçok köyün hem sayısal varlıkları hemde semantik yapılarında önemli değişiklikler olmuştur. Özellikle ilk döneme ait defterlerde yer alan Kara-Ârz, Cinis, Serçeme ve Ovacık gibi nahiyelerin günümüzde idari merkezlerinin bilinmesine rağmen Mürskulu, Erzurumabâd, Geçik ve Çermelü¹⁰⁵ gibi nahiyelerinin yer lokalizasyonu açısından günümüzdeki karşılığı tespit edilememiştir.¹⁰⁶ Ayrıca ilk dönem oluşturulan nahiyelerin

¹⁰³ Ela Özkan, **19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2017, s. 20.

¹⁰⁴ 1520-1530 tarihinde yazılmış "Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm" icmal tahrir defterinde ismi geçen nahiyelerin 1540 ve 1591 tarihli defterlerdeki bazı nahiyelerden farklı olduğu görülmüştür. Aydın, Dündar, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri(1535-1566)**, 243-248.

¹⁰⁵ Fahrettin Kırzıoğlu, "1522 (h.929) Yılında İssız ve Harap Duran Erzurum Nahiyeleri", **Tarih Yolunda Erzurum**, (5-6), 1960, 9-10.

¹⁰⁶ 16. yüzyıl Tahrir Defterleri ile 19. yüzyıl Temettuat Defteri arasındaki bir zamanda köy isimlerinin yazımı konusunda istikrarlı bir isim metodolojisi benimsenmemiştir. Özellikle bölgenin ilk döneme ait yazımlarında Osmanlı öncesi isimlere pek müdahale edilmediği görülürken sonraki yüzyıllarda bazı köy ve nahiyelerinin değiştirildiğini görmekteyiz. Özellikle Cumhuriyet döneminde köy isimleriyle ilgili yapılan

idarî yapılarının genellikle sosyo-politik açıdan çevresindeki yerleşimlere göre daha merkezi ve daha stratejik bir yapıda oldukları anlaşılmış ve bunların taşımış olduğu tarihi mirasın etkisiyle Osmanlı öncesi Türk Devletlerinden tevarüs etmiş olduğunu düşündürmektedir.

Diğer yandan müstakil beylerbeylik ihdas edildikten sonra bölgeyle alakalı yazılmış ve önemli bilgiler sunan 1540 yılı Erzurum mufassal tahrir defterinin verdiği bilgiye göre “Erzurum Kalesi’nin bir dönem Kızılbaş ve Gürcü akınlarından sonra ahalisinin dağılmış olduğu, nice zaman boş ve harap kalıp Padişah tarafından kalesinin tamir ettirildiğini, hisar erleri ve gönüllerin yazıldığı ve bunlara kale içinde evler yapmalarının” emredildiğini öğrenmekteyiz.¹⁰⁷ Yine bu defterde henüz şehrin reayası toplanmadığı ve yerlerine gelmedikleri anlaşıldığından kadim mahallelerin bu deftere yazılmadığını ve uzun bir süre bölgede devam eden “Uzun Hasan Kanunları” yerine artık Osmanlı kanunlarıyla yönetilmeye başlandığını göremekteyiz.¹⁰⁸ Ayrıca bu defterlerin dışında aynı yüzyıla ait 1591 tarihli bir adet daha defterin olduğu ve Erzurum Ovası’nda Kara-Ârz, Geçik, Cinis, Mürskulu, Çermelü, Serçeme, Şogayn ve Ovacık adıyla sekiz nahiyenin yer aldığını görmekteyiz.¹⁰⁹

19. yüzyıla gelindiğinde ise Tanzimattan sonra geleneksel malî uygulamaların terkedildiği bir döneme denk gelen temettuat yazımları bölgede birçok reform sürecinde tetikleyicisi olmuştur. Özellikle defterlerin girişinde ovanın idarî staükosuyla alakalı bilgilerden yola çıkarak klasik dönemden kalma nahiyenin tasfiye edilmiş olduğunu yerine Merkez, Kurtderesi ve Ovacık adıyla üç yeni nahiyenin teşekkül ettiğini öğrenmekteyiz. Yine merkez olarak ifade edilen ve yaklaşık yüze yakın köyün doğrudan bağlı bulunduğu yerin idarî anlamda kaza mı ya da nahiye mi olduğu belirsizlik taşımaktadır. Zira defterlerin girişinde merkeze bağlı köyler ifade edilirken genellikle “Medine-i Erzurum ova kuraları..” yada “Nefs-i Erzurum kuralarından...” şekliyle ifade edilmiş olup idarî statüsü açısından herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Fakat aynı yüzyılın sonlarına doğru özellikle merkez olarak ifade edilen köylerin “Erzurum Ova Kazası” adıyla yeni bir

çalışmalarda Erzurum ve çevresinde yaklaşık 600 köy isminin değiştirilmiş olması bölgedeki yer lokalizasyonu meselesini oldukça zorlaştırmıştır. Tunçel, Harun, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10 (2), 2000, 23-34.

¹⁰⁷ BOA. TD. 205, 1-31.

¹⁰⁸ Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, 95-107.

¹⁰⁹ Ali Sinan Bilgili, “16. yüzyılda Erzurum Köyleri”, **Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu Bildirileri**, 923.

kazaya bağlandığı ve bu alanda oluşan belirsizliğin giderildiğini görmekteyiz.¹¹⁰ Ayrıca temettuat defterlerinde ifade edilen nahiyelerin köy sayılarına baktığımızda Merkez’de 101, Ovacık nahiyesinde 11 ve Kurtderesi nahiyesinde ise 4 köy yer almıştır. Ayrıca aynı yüzyılda bölgeyle alakalı yapılan çalışmalarda ova genelinde 160’a yakın köyün olduğunu düşünürsek temettuat defterlerinde yaklaşık 45 (%28) köyün eksiklik olduğunu görürüz.¹¹¹ Bunun dışında nahiye statüsünde yer alan Kurtderesi’nin ise temettuat defterinin mevcut olmadığı görülür.¹¹²

3.2. ERZURUM OVA KÖYLERİ NÜFUS İSTATİSTİĞİ

19. yüzyılda şehirlerin nüfusuyla alakalı bilgiler veren birçok arşiv kaynağı mevcuttur. Özellikle Anadolu ve Rumeli genelinde tutulan nüfus defterleri, salnameler ve temettuat defterleri nüfusla alakalı ana kaynaklar arasında sayılmıştır. Çalışmamız kaynağını teşkil eden temettuat defterleri, nüfus açısından belli kaynaklar arasında yer alsada asıl amacın vergi veren mükellefi tespit etmek olduğundan tam anlamıyla nüfus özelliği taşımazlar. Zira kadın, çocuk (sabi), yaşlı, sakat veya hasta durumda olanların¹¹³ defterlerde yer verilmemesi sayımlar konusundaki temel eksiklik olarak görülmüştür.¹¹⁴

¹¹⁰ Arşiv belgeleri incelendiğinde 19. yüzyılda “Erzurum Ova Kazası” adıyla ifade edilen belgelerin ilkinin H. 1307 (M. 1890) yılına ait olduğu görülür. Bu tarihten önce ova genelinde kazaların varlığına dair herhangi bir müstakil bir belgeye rastlanmamıştır. Özellikle 1896 yılında Anadolu Umum Müfettişi Ahmed Şakir Paşa’nın yaptığı yeni yazımlarda Erzurum Ovası’nda bulunan köylerin, “Ova kazası” adıyla yeniden taksim edilmiş olduğunu ve yine mezkur bölgede Sitavuk, Ilıca ve Aşkale gibi nahiyelerinin yer aldığını görmekteyiz. Özellikle merkeze bağlı köyler ise Sitavuk nahiyesi adı altında ifade edilmiştir. BOA, DH.MKT., 1685-83; Tozlu, Selahattin ve Yılmaz, İskender, “Erzurum(Ova) Kazasının Nüfusu(1896)”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (53), 2014, 33-47.

¹¹¹ Temettuat defterlerindeki köy sayılarının eksik olmasına yönelik yapılan izahların en başında belgelerin henüz tasnifinin yapılmamış ya da okunamayacak düzeyde bozuk olmasıyla açıklanabilir.

¹¹² Kurtderesine isim olarak benzeyen fakat nahiye statüsünde olmayan Başkurt Deresi köyünün birbiriyle karıştırılmaması gerekir. Çünkü Başkurt Deresi belgenin girişinde köy olarak zikredilip nahiye statüsünde değildir.

¹¹³ Bu kişiler eğer herhangi bir emlak ya da arazisi olmayıp ortakçılık ya da ırgatlık ile geçimini sağlıyorsa defterlere kaydedilebiliyordu. Aksi takdirde defterlere yazılmıyordu. Ayrıca ortakçılık ya da ırgatlık ile alakalı durumu ifade eden çok sayıda belge mevcuttur. Örnek; BOA, ML.VRD.TMT.d.06944-17603.

¹¹⁴ Erzurum Ovası’na ait temettuat defterlerindeki kayıtdışı nüfusun tam olarak belirlenebilmesi için aynı dönemde yazılmış farklı bir nüfus defterleriyle karşılaştırma yapmak gerekir. Bu açıdan Erzurum Ovası’nın nüfusuyla alakalı doğrudan kıyas yapabileceğimiz en önemli defter, Tanzimat’tan hemen önce yapılan 1835 yılına ait nüfus sayım defterlerinin olduğunu görmekteyiz. Bu sayıma göre ova köylerine baktığımızda ova nüfusunun 15.079 olduğu görülür. Temettuat defterlerinde ise bu rakam 3.445 hanedir. Sayısal anlamda büyük bir farkın olmasının temel sebebi, nüfus defterlerinde hane esaslı yerine kişi esaslı sayım yapılması ve erkek egemen bir yazım söz konusu olup tüm yaş gruplarının yazıma dahil edilmiş olmasıyla açıklanabilir. Temettuat yazımlarında ise sadece vergi mükellefi olan kişilerin deftere yazılması ve istisnalar dışında çocuk ve kadınların yazıma dahil edilmemesi sayısal anlamdaki farkın oluşmasına neden olmuştur. Nüfus kıyası için b.k.z (Yunus Özger, “Tanzimat Öncesi Erzurum Nüfusunun Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı**, 12 (29), 2006, 239-266.)

Erzurum Ovası köylerinin temettuat defterlerinde, hanedeki üretim yetkinliği açısından öncelikle “baba”nın kaydedildiğini ifade edebiliriz.¹¹⁵ Eğer baba vefat etmişse yerine hane reisi sıfatıyla en büyük erkek çocuk defterlere yazılırdı. Eğer erkek çocuk yoksa bu durumda hane reisinin erkek kardeşleri, kızı, torunu ya da damatları da defterlere yazılabiliyordu. Bunlar ifade edilirken genellikle Receb Ağa'nın Kerimesi Piruze Hatun¹¹⁶, Saraç Mustafa'nın İyali Zeliha Hatun¹¹⁷, Osman Ağa'nın Torunu Receb¹¹⁸, Osman Paşa'nın Damadı Kör Ömer¹¹⁹, “Müstafi Osman Paşa'nın hafidesi (Kız torun) Firuze Hanım¹²⁰, Kotanzade Emin Efendi'nin Eytamı¹²¹ ya da Dul Avrat¹²² şeklinde ifade edilmekteydi. Eğer hane reisinin birden fazla eşi veya kız kardeşi varsa bunların da tamamı da defterlere yazılabiliyordu.¹²³

Diğer yandan tüm köy ve haneler incelendiğinde ova genelinde toplamda 3.459 hanenin olduğu görülür. Fakat bazı hane reislerinin farklı köylerde ziraat yapmalarından ötürü, iki farklı köyün defterine kaydedildikleri görülmüştür.¹²⁴ Bunlar genellikle köyünü terk edip başka bir bölgede ikamet eden fakat mevcut köyde topraklarını icare/kiraya vererek ekstra kazanç sağlayan kişilerden meydana geldiğini ifade edebiliriz. Zira bu durumda olan hanelerin büyük bir kısmı genellikle tarımsal üretimde kısıtlı zamanı olan devlet görevlilerinden meydana gelmekteydi. Bu durumdaki hanelerin mesleki yapılarına baktığımız zaman genellikle zanaat erbabı, tüccar ve üst düzey idarî ve askerî rütbeye sahip kişilerden meydana gelmekteydi. Bu durumda olan haneler defterlere kaydedilirken genellikle “Mevâlî-i Kiram'dan Cennetzade Atufetlü Abdullah Efendinin Emlak ve Arazisi Hins, Kara-Ârz, Sitavuk, Söğütlü köylerinde olduğu” veya “Mersumun hanesi Sitavuk karyesinde olup fakat ziraati Dinarkom karyesinde olduğu” ya da “Debbağ Osman Ağa'nın hanesi Erzurum'da Ali Paşa Mahallesi de olup, fakat ziraati karye-i mezburda olduğu”

¹¹⁵ Buna bir tür allee tipi yazımda diyebiliriz. Yani tür içerisindeki bireylerin, türdaşlarının etrafında olmasından kazandığı avantajlar da olarak ifade edilmektedir. Esra Erdoğan Karaoğlu, Allee Etkisi Altında Bir Genel Fark Denklemine Kararlılık Analizi, Tobb Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, **Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2011, 1.

¹¹⁶ BOA, ML.VRD.TMT.d.07006; BOA, ML.VRD.TMT.d.06915.

¹¹⁷ BOA, ML.VRD.TMT.d.07004

¹¹⁸ BOA, ML.VRD.TMT.d.06925

¹¹⁹ BOA, ML.VRD.TMT.d.06915

¹²⁰ BOA, ML.VRD.TMT.d.17601

¹²¹ BOA, ML.VRD.TMT.d.06902

¹²² BOA, ML.VRD.TMT.d.06933

¹²³ Örneğin Karahaşan köyünde “Mersum Osman Paşanın dört kerimesinden geliri” şeklinde sayı ya da isimlerde yer verilebiliyordu. BOA, ML.VRD.TMT.d.17601.

¹²⁴ Bu durumu doğru bir şekilde tespit etmek için özel bir nüfus sondaj çalışması yapılmış ve bu durumdaki hanelerin teker teker listesi çıkarılarak toplam nüfustan kayıtları düşülmüştür.

şeklinde ifade edilmiştir.¹²⁵ Diğer yandan misafir olarak geldiği köyün temettuat yazımına dahil edilen bazı hanelerde olduğu bunlarda genellikle “Molla Yusuf’un Oğlu Merhum Dahi Aşiret-i Merkumadan Olub Misafiren Karye-i Mezburada Sakin ve Ağnam Celebi Bulunduğu” şekliyle ifade edilmiştir.¹²⁶ Ayrıca nereden geldiği tespit edilemeyen fakat kazâ-i aher yahut diyâr-ı aher şekliyle ifade edilen hanelerde mevcuttur.¹²⁷ Özellikle Erzurum merkez başta olmak üzere Arzuti, Badişin, Canören-i Süfla, Cinis, Çiftlik, Dinarkom, Erçik, Erkiniss, Gez, Gircinkos, Hins, İrgemansur, İsevank, Kân, Kanber, Kara-Ârz, Karagöbek, Karahasan, Karor, Kayapa, Kerniç, Kevahor, Mülk, Müdürge gibi köylerde yaklaşık 317 hanenin iki ayrı köyün defterlerine kaydedildiğini görmekteyiz. Bilhassa 114 hanenin, araştırma kapsamımızda olan köylerde ikamet etmesi tespit imkânımızı kolaylaştırırken, 201 hanenin Erzurum merkez ya da farklı bölgelerde ikamet etmesi tespit imkânımızı oldukça zorlaştırmıştır. Ayrıca bu durumdaki hanelerin genellikle ikamet ettikleri köylerde hane numarası verilerek yazıldıklarını, ziraat ya da geçici olarak geldikleri köylerde ise hane numarasının verilmediğini görmekteyiz. Bu durumda iki farklı köyün defterinde mevcut 114 haneyi toplam 3.459 haneden çıkardığımızda elde edeceğimiz toplam 3.345 hane, köylerin reel nüfusunu oluşturmaktadır.¹²⁸

Bu bağlamda toplam olarak elde ettiğimiz 3.345 rakamını Ömer Lütfi Barkan’ın hane katsayısı olarak ileri sürmüş olduğu 5 rakamını esas alarak¹²⁹ çarptığımızda Erzurum

¹²⁵ BOA, ML.VRD.TMT.d.06902, BOA, ML.VRD.TMT.d.07006, BOA, ML.VRD.TMT.d.07004, BOA, ML.VRD.TMT.d.06984.

¹²⁶ BOA, ML.VRD.TMT.d.06909.

¹²⁷ BOA, ML.VRD.TMT.d.06984., BOA, ML.VRD.TMT.d.06967., BOA, ML.VRD.TMT.d.06915., BOA, ML.VRD.TMT.d.06960. Ayrıca bölgeden olmasına rağmen başka devletlerin tabiyetine girenlerin bu kapsamda yazılıp yazılmadıkları belirsizlik taşımaktadır. Öyle ki 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinde Erzurum ve çevresinden Ruslar tarafından göçürülen yerli Ermeniler, Edirne Antlaşması gereği Rus vatandaşlığına geçtiklerinden ötürü ertesi yıllarda geri döndükleri memleketlerinde yabancı statüsünde yer alan ailelerin mevcut olmasına karşın ovada bunlarla ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Böylece Erzurum’a geri dönen eski reaya, harpten sonraki nüfus yazımlarında yabancıyan taifesi içinde değerlendirilmiştir. Nitekim bölge Ermenilerinin geri dönüş ve tabiiyet meseleleri uzunca bir süre devam etmiştir. Yasin Taşkesenlioğlu, “Erzurum Şehrinde Yabancı Nüfus (1835-1847)”. **Ata. Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (68), 2020, 421-449.

¹²⁸ Yani başka bir ifadeyle Erzurum merkezde ikamet edip ova köylerinde ticaret ya da ziraatle uğraşan haneler çalışma kapsamı dışında kaldığından sondaj çalışması yapılamamıştır. Diğer yandan iki defa yazılan hanelerin sadece nüfus istatistiğinden rakamları düşülmüş, gelir miktarları ise hesaplama dahil edilmiştir.

¹²⁹ Nüfus artış oranı ile nüfus çarpanı arasında doğrudan ya da dolaylı bir bağ olduğunu düşünebiliriz. Nüfus istatistiğinde kullanılan rakam genellikle 5 olarak kabul edilmesine rağmen nüfus çarpım rakamının her yüzyıla ve her bölgeye göre değişiklik göstereceğini ifade etmemiz gerekir. Mesela 16. ve 17. yüzyılda savaş ve göç gibi nedenlerle yaşanan ölümlerin 18. yüzyılda yaşanan ölüm veya doğum oranlarına denk olmadığı gibi savaşların yoğun olduğu bir çağda nüfus artış oranının diğer yüzyıllara göre daha az geliştiğini ifade edebiliriz. Örneğin 19. yüzyılda Erzurum Ova Kazası köylerinde 1835 ve 1896 yıllarına ait iki farklı nüfus defterinin sonucuna bakarak yapılan değerlendirmede bölgede nüfus artış oranı köylerde yaklaşık % 40 ila % 80 arasında artmış olduğunu görmekteyiz. Buna göre nüfus çarpanı bu iki oransal artışın tam ortalaması olan

Ova nüfusunun toplamda 16.725 kişiden meydana geldiğini görmekteyiz.¹³⁰ Bu rakamdan yola çıkarak 1831 yılında Anadolu nüfusunun 2.170.847 milyon kişi olduğu düşünülürse Erzurum Ovası, toplam nüfusun yaklaşık % 0,7'sini ihtiva etmektedir.¹³¹ Diğer yandan temettuat defterlerinde kayıtdışı nüfusu tespit etmek için bölgeyle alakalı yapılmış farklı bir nüfus defterleriyle mukayese etmemiz gerekecektir. Bu açıdan temettuat defterlerinden hemen sonra bölgede yapılmış ve bölgenin nüfusuyla alakalı önemli bilgiler veren 1847 yılı nüfus sayımları en optimal kaynaklar arasında yer almıştır. Bu sayım sonuçlarına baktığımızda Erzurum Ova köylerinin toplam nüfusunun 4.505 hane/14.100 kişiden meydana geldiğini görmekteyiz.¹³² Bu durumda 1847 yılı sayımlarının temettuat sayımlarına göre yaklaşık 1.160 hane fazla olmasının temel sebebi temettuat defterlerinde yaklaşık 42 köyün eksik olmasıyla izah edilebilir. Yine aynı dönemde Erzurum merkez temettuat defterlerinden yola çıkarak kent nüfusunun toplamda 3.190 hane olduğu düşünülürse¹³³ Erzurum Ova köyleri eksik olmasına rağmen kent nüfusundan yaklaşık %4,6 daha fazladır.¹³⁴ Bu verilerden yola çıkarak toplam nüfusun yaklaşık %51'i kırsal kesimde, %49'u ise şehir merkezinde ikamet etmekteydi. Diğer yandan nahiyelerin nüfus oranlarına baktığımızda nüfusun yaklaşık 3.158'i yani (%91)'i merkez köylerde, 208 kişisi (%6) Ovacık nahiyesinde ve 98 hanesinin (%3) ise Kurtderesi nahiyesinde ikamet etmekteği görülür.

Diğer yandan en kalabalık nüfusa sahip köyler sıralamasına baktığımızda ise; 317 hane nüfusa sahip Kân köyü ilk sırada yer alırken bunu 111 hane ile Sitavuk köyü ve 110 hane ile Evzeni köyü takip etmektedir. Ardından sırasıyla Kara-Ârz 108, Tufanç 100,

6 rakamının olduğunu ifade edebiliriz. Fakat bu rakamın 3'ünün erkek 3'ünün ise kız çocuğu olduğu kabul edilirse tarım arazilerinin bölünme rakamında bu durumda 3 olarak belirleyebiliriz.

¹³⁰ Tahrir Defterlerindeki verilere dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyıldaki özellikle 1520-34 yılları arasındaki, bir kısım büyük şehirlerin nüfusunun hesaplayan Ömer Lütfi Barkan'ın hane katsayısı olarak ileri sürmüştüğü 5 rakamını pek çok araştırmacı kabul etmişse de bazıları için özellikle Doğu Anadolu ve Arap bölgesi sayımlarında yetersiz olduğunu ve en az 7 ile çarpılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Nejat Göyünç, "Hane" Deyimi Hakkında, **İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, (32), 1979, 331-348.

¹³¹ Cem Behar, Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi, **Osmanlı Devletine Bilgi ve İstatistik**, Ankara 2000, 69.

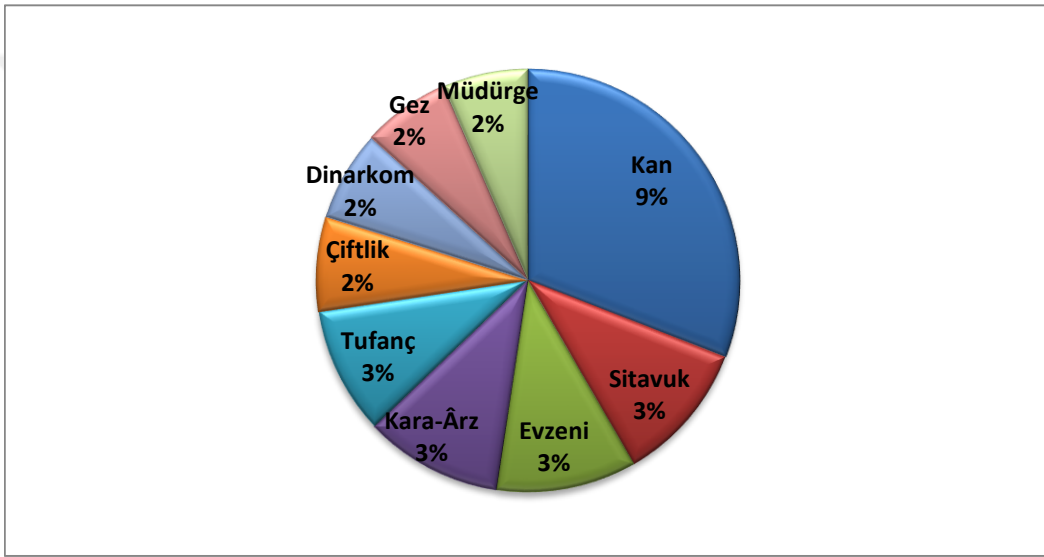
¹³² Selahattin Tozlu, "Erzurum Şehri ve Erzurum (Ova) Kazası Köylerinin Nüfusu (1847)", **Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu Bildirileri**, Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları e-Kitap No: 1, Erzurum 2018, 781-787.

¹³³ Haydar Çoruh, **Temettuat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)**, Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları En, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997, 16.

¹³⁴ Bölgeye ait gerek Erzurum merkez gerekse Ova köylerine ait temettuat defterlerinden yola çıkarak yaptığımız hesaplamada toplam nüfusun 6.535 hane yani 32.675 kişiden meydana geldiğini görmekteyiz. Bu açıdan Erzurum ve çevresinin Anadolu nüfus içerisindeki payı %1,5'tir. Günümüzde Erzurum'un tüm il ve ilçeleri dahil toplam nüfus içindeki payının %0,9 olduğunu düşünürsek Osmanlı zamanında Erzurum ve köylerinin toplam nüfus içerisinde önemli bir paya sahip olduğunu görmekteyiz.

Çiftlik 74, Dinarkom 71, Gez 69 ve Müdüрге köyü ise 67 haneden oluşmaktadır. En az nüfusa sahip köyler sıralamasında ise; Gölviran 3, Ağcakend 4, Kurtdmahmud 4, Mahanda 4, Kuzgun 6, Şeyhuran 7, Ahurcak 8, Sarıbaba 8, Zerdige 8, Musatanışman 9, Başkesen 9, Tekedere 9 ve Taşlıçayır 9 haneden meydana gelmekteydi. Özellikle nüfusu az olan Gölviran, Mahanda gibi köyler ile Kân, Karahasan, Köşk, Nerdiban ve Ümidim köylerinin orijinal sayfa sayılarının eksik olduğu ve defterlerin son sayfalarında sonuç ve yekun kısımlarının olmadıklarını görmekteyiz.¹³⁵

Grafik 1
En Fazla Nüfuslu Köyler (%)

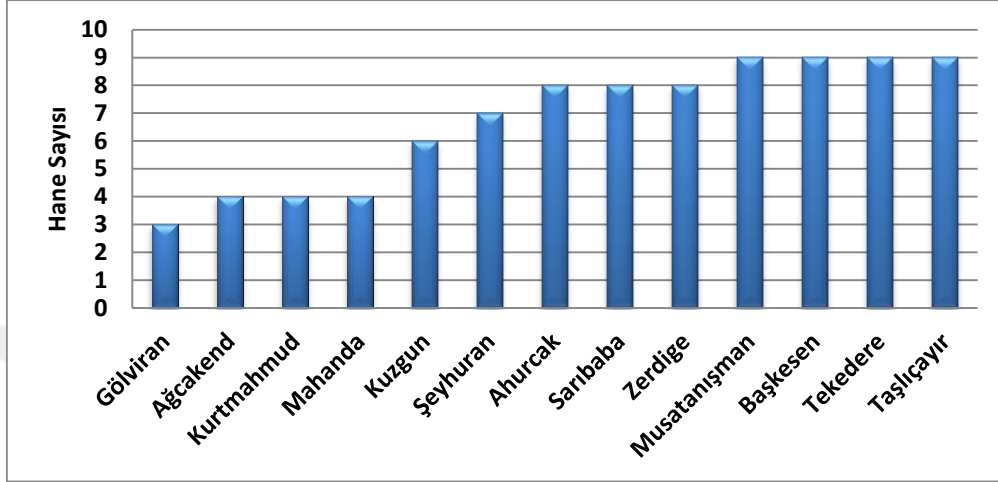
Diğer yandan hane reisi kısmına ait bölümde aynı haneden varsa iki ya da daha fazla kişinin isminin de deftere yazıldığını görmekteyiz. Bunlar genellikle vasi konumdaki erkek evlatlar ile yaş itibarıyla daha küçük kardeşlerden meydana gelmekteydi. Özellikle Hins köyünde gayrimüslim bir hanede “Elyak’ın Oğulları Ovirik ve Sirob ve Kirob ve Bogos Zimmî” şeklinde dört erkek çocuğun isminin de yazılması nüfus konusundaki net hesaplamaları yanıltabilmektedir.¹³⁶ Bazı hanelerde ise kişinin baba adı yazılmadan

¹³⁵ Temettuat Defterlerinde her köyün son sayfasında köyün muhtar ve imamının mührünün olması zorunluluğu vardı. Fakat Gölviran, Mahanda gibi küçük köyler ile Kân, Karahasan, Köşk, Nerdiban ve Ümidim gibi daha merkezi ve büyük köylerin son sayfalarında mühür olmadığı dolayısıyla hane ve sayfa sayılarının eksik olduğunu ifade edebiliriz. BOA, ML.VRD.TMT.d.17604; BOA, ML.VRD.TMT.d.06959; BOA, ML.VRD.TMT.d.06986; BOA, ML.VRD.TMT.d.17601; BOA, ML.VRD.TMT.d.06901; BOA, ML.VRD.TMT.d.17602; BOA, ML.VRD.TMT.d.06908.

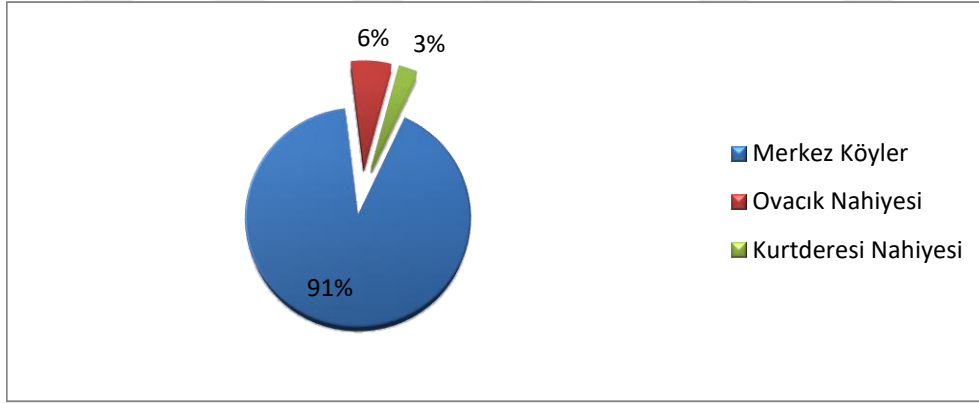
¹³⁶ Özellikle aynı hanede birçok ismin zikredilerek yazılması nüfus sayımları açısından ciddi bir karmaşaya sebep olsa da esas değerlendirmenin kişi esaslı yerine hane esaslı olduğundan bu konuda oluşacak sayım karmaşası kısmen telafi edilmeye çalışılmıştır. BOA, ML.VRD.TMT.d.06902

doğrudan kendi ismini de yazdırabiliyordu. Bunlar genellikle “Timur’un Temettatı” ya da varsa meslekleriyle birlikte “Berber Ömer’in Temettuatı” şeklinde de ifade edilmiştir.¹³⁷

Grafik 2
En az Nüfusa Sahip Köyler

Grafik 3
Hane Sayılarına Göre Nahiyeler (%)

3.3. NÜFUSLARINA GÖRE KÖYLERİN DİNİ SOSYOLOJİSİ VE KÜLTÜREL YAPILARI

Temettuat Defterleri gibi ekonomik amaçlarla yapılan çalışmalarda dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri de hane reislerinin mensup oldukları dini inanç ya da etnik kökenleriydi. Özellikle dini anlayışlar konusundaki bireysel tutumlar toplumsal dayanışma duygusunu artırmış ve bilhassa devlete ödenecek öşür ya da cizye vergisi açısından iki farklı başlığı kategorize etmekteydi. Bu açıdan temettü yazımlarında her köy ya da hane bölümünde kişilerin mensup olduğu dini inanç ya da tutumları tek tek ifade

¹³⁷ BOA, ML.VRD.TMT.d.06979; BOA, ML.VRD.TMT.d.06945.

edilmiş ve vergi durumları buna göre belirlenmeye çalışılmıştır. Bu durumda köyler sadece Müslümanlardan meydana geliyorsa Erzurum Ovası kuralarından x karyesinde mukim “ehl-i İslam’ın” emlak ve arazisi şeklinde ifade ediliyorken hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfusu ihtiva eden köyler ise Erzurum Ovası’ kuralarından x karyesinde mukim “ehl-i İslam ve ehli zımmet/reayanın emlak ve arazisi şeklinde ifade edilmiştir. Sadece gayrimüslim hanelerden meydana gelen köyler ise mevcut değildir. Diğer yandan hane reisleri defterlere gayrimüslim isimlerin yanına zimmî ifadesi eklenmiş bununda bir dini inançtan ziyade genellikle gayrimüslimler için bir üst kimliğin ifade edilmesi için kullanılmıştır. Zira defterlerde Müslüman dışındaki Hristiyan ve Yahudiler gibi farklı dinlere mensup kişiler zimmî adı altında ifade edilmiş aynı şekilde Müslümanlarda mezhepsel farklılıkları dikkate alınmayarak tamamı Ehl-i İslam ifadesi üzerine kaydedilmiştir. Bu açıdan gerek Müslümanların gerekse de zimmîler hangi ırk ya da mezhebe bağlı oldukları belirtilmeden iki sınıf etrafında kategorize edilmişlerdir. Bu konuda istisna olarak Hins köyünden Katolik Papazı Solyan ile Haçkevank köyünden Keşiş Katoliğin farklı şekilde yazıldıklarını görmekteyiz.¹³⁸

Diğer yandan ova genelinde tüm haneler incelendiğinde toplamda 3.445 hanenin yaklaşık 2.338 hanesi Müslümanlardan, 1.005 hanesi ise gayrimüslimlerden meydana gelmekteydi. Ayrıca gayrimüslim nüfusun tamamına yakını ise Ermenilerden teşekkül etmektedir.¹³⁹ Ayrıca tüm köylerin dini nüfusları ele alındığında özellikle Müslümanların ova genelindeki 115 köyün tamamında yer aldıklarını, gayrimüslimlerin ise sadece 49 köyde yaşadıklarını görmekteyiz. Yani ova genelinde yaklaşık 49 köyde Müslüman ve gayrimüslim nüfus birlikte yaşarken yaklaşık 66 köy’de ise sadece Müslümanlar yaşamaktadır. Gayrimüslim nüfusun olmadığı bölgelere baktığımızda ise genellikle Ilıca’dan sonraki köylerde gayrimüslim nüfusun neredeyse hiç yer almadığını görmekteyiz. Köylerin mevcut nüfusları göz önüne alındığında en kalabalık Müslüman nüfus (101) hane ile Kân köyü ilk sırada yer alırken ardından sırasıyla; Tufanç (71), Topalçavuş (53), Tazegül (49), Kara-Ârz (47), Sovukçermik (45), Haydari (44), Koşapınar (41), Salasor (39), Cinis (38), Çiftlik (37) ve Dinarkom köyü ise (36) haneden meydana gelmekteydi. Yine aynı şekilde en az Müslüman nüfusa sahip köy sıramasına baktığımızda; Gölviran (3), Ağcakend (4), Kurtmahmud (4), Mahanda (4), Arşuni (6), Kuzgun (6), Çatak (7),

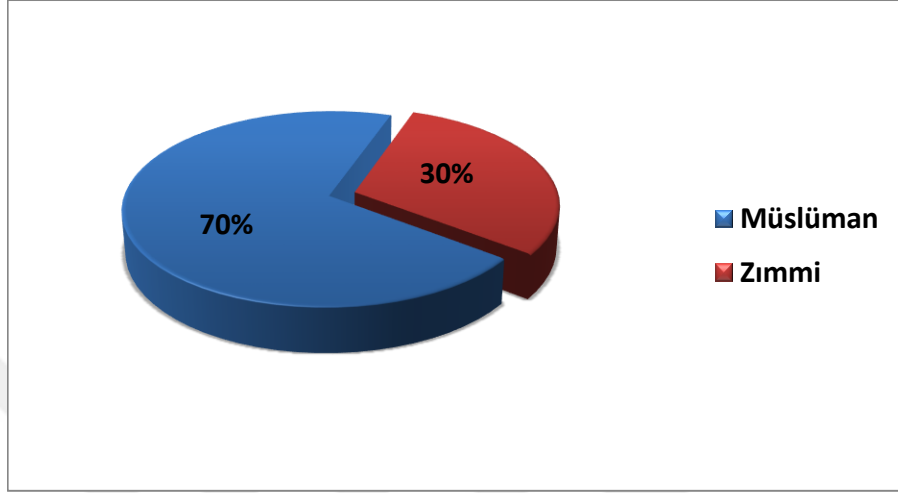
¹³⁸ BOA, ML.VRD.TMT.d.06902, BOA, ML.VRD.TMT.d. 6978.

¹³⁹ Zira gayrimüslimlerin isimlerine bakıldığında tamamına yakınının Ermenice isimlerden meydana geldiği görülür.

Kızılkale (7), Şeyhuran (7), Zerdige (7), Ahurcak (8) ve Sarıbaba köyünde ise (8) Müslüman hanenin var olduğunu görmekteyiz.

Grafik 4

Müslüman ve Zimmîlerin Nüfus Oranları (%)

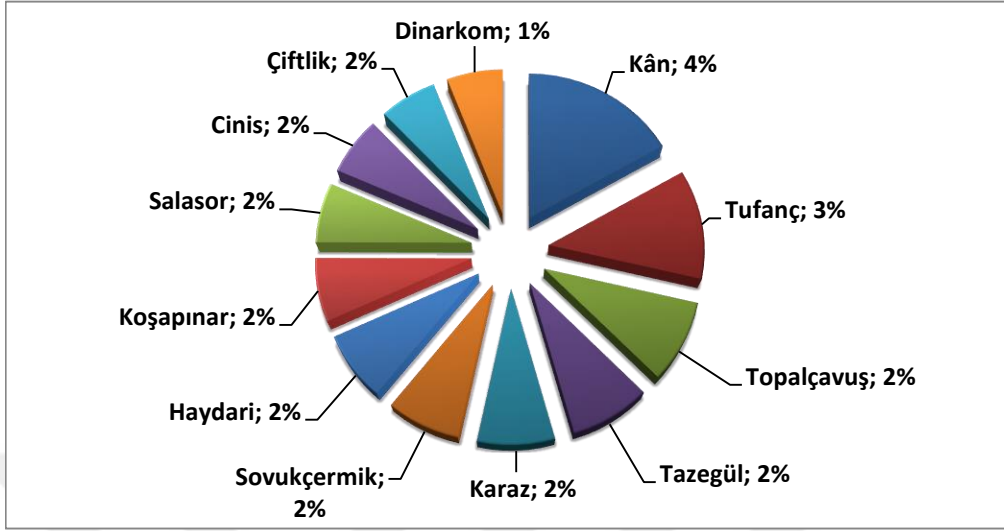
Diğer yandan gayrimüslimlerin en fazla olduğu köyler sıralamasında ise; 216 nüfusla Kân köyü yine ilk sırada yer aldığı, ardından sırasıyla; Evzeni (79), Sitavuk (78), Kara-Ârz (60), Müdürge (58), Tivnik (46), Gez (41), Çiftlik (37), Dinarkom (35), Kerniç (35) ve Hins köyünde ise (30) gayrimüslim nüfustan meydana gelmektedir. Karagöbek, Mördülük, Nerdiban, Şegav, Zerdige, Zuvans köylerinde ise birer hane gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı. Bu durumda Kân köyü hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfus açısından en büyük köy ünvanına sahip olduğu görülür. Gayrimüslimlerin yaşadıkları köylere baktığımızda çok dağınık köylerden ziyade daha merkezi ve daha kalabalık nüfuslu bölgelerde ikamet ettiklerini görmekteyiz.

Diğer yandan gayrimüslimler özellikle cizye vergileri konusunda Sunuf-u Selaseden gebran vergisi şekliyle ifade edildiği ve bunların yaş durumlarına göre de ala, evsat ve edna olarak gruplara ayrıldığını görmekteyiz.¹⁴⁰ Ayrıca bazı soylu, unvan sahibi veya zengin olan Müftipaşazade Mehmed Emin Beğ, Mutiağazade Hacı Hüseyin Ağa ve Osman Paşa gibi kişilerin isimlerinin birçok köyde gayrimenkulleri olmasına istinaden birkaç köyün defterine yazıldıklarını görmekteyiz.

¹⁴⁰ Cizye-i Gebrân: Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisini ifade etmek için kullanılır. Gebrân aslen farsça bir kelime olup mecûsi, ateşe tapan ve ya Hristiyanlar için genellikle kullanılan bir kelimedir (Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 163.-327). BOA, ML.VRD.TMT.d.06950. Ayrıca cizye gelirleri ilerleyen bölümlerde daha tafsilatlı bir şekilde izah edilecektir.

Grafik 5

En fazla Müslüman Haneye Sahip Köyler (%)

Bunun dışında bazı hanelerde kişilerin dini inançlarının yanında mensup oldukları etnik kökenleride ifade edilmiştir. Bunlar yazılırken genellikle Laz Mehmed¹⁴¹, Kürt Hüseyin¹⁴², Tatar Şerif¹⁴³ v.b şeklinde ifade edilmiştir. Bu açıdan ova genelinde 12 Kürt, 3 Laz ve 3 Tatar hanesinin defterlere kaydedildiğini görmekteyiz. Ayrıca Canören-i Ulya, Kızılsorak ve Topalçavuş köylerinde ise Basyanlı veya Kaskanlı adıyla altı hanelik aşiretin yaşadığı yine belgelerde zaman zaman karşılaştığımız bilgiler arasında yer almaktadır.¹⁴⁴

3.4. KİŞİ ADLARI, UNVAN VE LAKAPLARIN ANALİZLERİ

3.4.1. Kişi Adları

İsim konusu kişilerin genellikle dini ve milli kimlikleriyle iç içe geçmiş kavramlardır. Bu açıdan kişi isimlerine bakıldığında genellikle belli başlı İslami isimler etrafında yoğunlaştığını bunun dışında az da olsa Türkçe isimlere yer verildiğini ifade edebiliriz. Müslümanlar genellikle Hz. Peygamber'in ismi konusunda titiz davranmış, isim kısaltılarak Mehmed ya da Mehmed şeklinde kullanmıştır. Bunun dışında dört halifeye ait isimlerde sıklıkla kullanılan isimler arasında yer almaktadır. Kullanılan Müslüman-Türk isimlerine bakıldığında genellikle; Mehmed, Mustafa, Ahmed, Mahmud, Abdullah, Süleyman, Musa, İbrahim, İsmail, Ebubekir/Bekir, Ömer, Osman, Ali, Yusuf, Hasan, Hüseyin, Halil, Salih, Abdurrahman, Şerif gibi belli başlı isimler etrafında

¹⁴¹ BOA, ML.VRD.TMT.d.06998

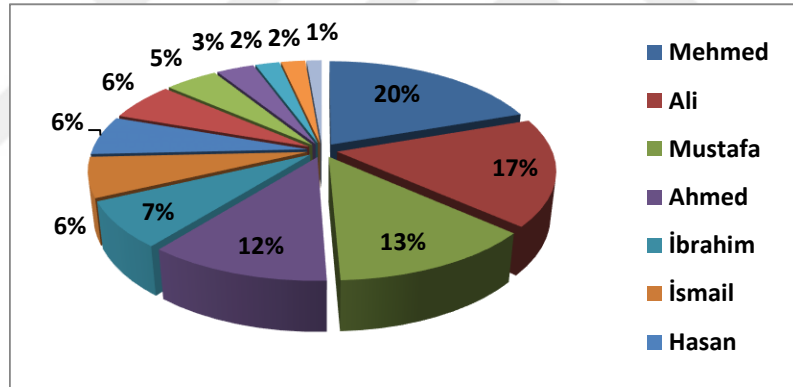
¹⁴² BOA, ML.VRD.TMT.d.06952

¹⁴³ BOA, ML.VRD.TMT.d.06912

¹⁴⁴ BOA, ML.VRD.TMT.d.06998, BOA, ML.VRD.TMT.d.06993, BOA, ML.VRD.TMT.d.06909.

şekillenmektedir. İsimler arasında diğer semavi dinlere mensup Peygamber isimlerinin de kullanılmış olması İslamiyetin esaslarına olan bağlılıktan ileri gelmektedir. Buna karşın az da olsa Müslümanların Esad, Dilaver, Habib, Mevlüd, Veyis, Maksud, Abbas ve Tahir gibi farklı isimler de kullanılmışlardır. Buna karşılık gayrimüslimlerde en sık kullanılan isimlere baktığımızda ise genellikle; Haço, Ohannes, Mıgırđıç, Karabed, Bedros, Artin, Serkis, Agob, Martaros, Aron, ve Tavit gibi isimlerin sıklıkla yer aldığını görmekteyiz. Ayrıca bazen isimlerle birlikte hane reislerinin nereli olduğunu belirten ifadeler kullanılmış bunlarda yazılırken genellikle Tercanlı Kalos¹⁴⁵, Tortumlu Emin¹⁴⁶, Bağdadlı El Hacı Mustafa¹⁴⁷ şeklinde ifade edilmiştir. Böylece isimlerden yola çıkarak farklı bir bölgeden göç ettiğini belirlediğimiz yaklaşık 71 hanenin olduğunu görmekteyiz.¹⁴⁸ Diğer yandan babası muhtemelen doğumundan önce ölmüş ya da henüz hayattayken çocuğuna aynı ismi veren hanelerde mevcuttu.¹⁴⁹

Grafik 6
Müslümanların En Çok Kullandıkları İsimler (%)

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Müslümanlara ait en fazla kullanılan ilk dört isim Mehmed (312 kişi), Ali (267), Mustafa (203 kişi) ve Ahmed (180 kişi)'dir.¹⁵⁰ Gayrimüslimlerde en fazla kullanılan isimler ise Ohannes (56 kişi), Haço (47 kişi), Artin (43 kişi), Agob (35 kişi), Serkis (28 kişi), Karabed (26 kişi), Mıgırđıç (18 kişi) ve Aron (13 hane)'de kullanılmaktaydı. Diğer yandan baba-oğul isimleri Müslümanların tamamında "x

¹⁴⁵ BOA, ML.VRD.TMT.d.06945

¹⁴⁶ BOA, ML.VRD.TMT.d.06902

¹⁴⁷ BOA, ML.VRD.TMT.d.06986

¹⁴⁸ Örnek olarak; Ödüklü Molla Osman'ın Kerimeleri, İspirli Hacı Abdulkadir, Tercanlı Kalos Zimmi, Diyarbakirli Oğlu İmam Molla Veli, Bayburtlu Hacı'nın Oğlu Mustafa Ağa, Muşlu Ohannes Zimmi, Karşlı Esad'ın Oğlu Mehmed, Ofli Oğlu Mehmed şeklinde birçok hane mevcuttur.

¹⁴⁹ BOA, ML.VRD.TMT.d.06995, BOA, ML.VRD.TMT.d.06982

¹⁵⁰ İsim analizi yapılırken sadece oğul yani evlat kısmında olan isimlerin istatistik ortalaması esas alınmıştır. Yani babalar istatistik kısmına dahil edilmemiştir.

oğlu y” şeklinde ifade edilirken özellikle gayrimüslimlerde 11 hanenin “x veled y” şeklinde yazıldığını görmekteyiz.

3.4.2. Kullanılan Unvan ve Lakaplar

Unvan ve lakaplar kişilerin genellikle şöhret ya da namlarını ifade eden terimlerdir. Genellikle kişilerin fizyolojik ya da biyolojik özelliklere bağlı olarak ortaya çıkmış ve zamanla kişi isimleriyle kalıplaşarak günlük hayata girmiş ifadelerdir. İsimler yazılırken öncelikle baba-oğul şeklinde yazılırdı. Bunun dışında kişinin sadece kendi ismi veya varsa lakabı ya da unvanı da bu isimlere eklenebiliyordu. Bunun dışında zaman zaman kişinin mesleki kazanımlarında kendi isimlerinin yanına yazılabiliyordu. Fiziksel olarak kullanılan lakaplar genellikle ten rengi, boy durumu veya bedensel olarak kişinin daha ön plana çıkmış özelliklerinden ileri gelmekte olup sivil ya da dinsel olarak kullanılanlar isimlerin ise hacı, imam, muhtar, ağa, haccagan, keşiş, kocabaşı ve kizirlik olarak ifade edilmiştir.

Kişilerin unvan ve lakapları incelendiğinde çok değişik ifadelere rastlanmıştır. Yaygın ve ilginç olarak ifade edilen lakaplar arasında; Kabasakal, kel, dil bilmez kürt, kurtboğan, beli kırık, kör, deli, sarı, küçük, topal, kara, küpeli, uzun, kısa, kavas, maraba, çalık, büyükbaş, gözübüyük gibi değişik türden lakaplar kullanılmıştır. Lakapların özellikle İslami açıdan yasak olmasına rağmen büyük bir çoğunluğun Müslümanlar tarafından kullanılmış olması oldukça dikkat çekicidir. Bunların dışında çok az da olsa gayrimüslimlerde lakap kullananlarda mevcuttur.

Diğer yandan ova genelinde kullanılan elkablı isimlere baktığımızda; Meval-i Kiramdan¹⁵¹Cennetzade Atufetli Abdullah Efendi¹⁵², Meftahağazade Mehmed Efendi, Silahdarzade Ali Beğ, Fazüetli Cennetzade Efendi Hazretleri/Cennetzade Abdullah Efendi, Eminbeyzade Abdullah Beğ, Çavuşzade Ömer Beğ, Kadızade Ragıb Efendi, Müftipaşazade Mehmed Emin Beğ, Mutiağazade Hacı Hüseyin Ağa, Atufetli Rafet Efendi, Müderrisin-i kiramdan Es-Seyyid İbrahim Efendi, Gemalmazzade Ahmed Ağa, Çelebizade Mehmed Emin Ağa, Namervanzade Arif Efendi, Nurizade Hacı Mustafa Beğ, Mevalı-i

¹⁵¹ Meval-i kiram genelde mevleviyet derecesine ulaşmış yüksek yargı mensupları yani yüksek rütbeli kadılar için kullanılan bir elkab'tır (Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 736).

¹⁵² Arşiv belgelerinde Cennetzadeliler ailesine dair birçok vesikanın mevcut olduğu görülmektedir. 19. yüzyıla ait bu belgelerde başta vilayet genelinde bulunan adli ve idarî birçok kadroda yer aldıkları ve ova köylerinde ise birçok araziye sahip olduklarını görmekteyiz. Fakat arşiv vesikalarından anlaşıldığı üzere Cennetzade Abdullah Efendi'nin ihkak-ı hakk yani görevini kötüye kullanma ve oğlu Erzurum Gümrük Mültezimi Cennetzade Abdullah Efendi'nin oğlu Ziya Efendi'nin rüşvet alması dolayısıyla aile topyekun sürgün edilmiştir. Ayrıca Erzurum merkezde Taşambarlar'ın güney cephesinin hemen yanında Cennetzade adıyla bir caminin mevcut olduğunu bu aile tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. BOA, A.MKT.MVL., 52/17, BOA, MVL, . 112/47.

kiram Hacı Abuş Efendi, Firuzbeğzade Mehmed Beğ, Çatalbaşızade Ali, Kadanazade Emin Efendi gibi birçok elkaplı kişilerin olduğunu görmekteyiz. Bunlar genellikle zengin toprak sahibi kişiler ile üst düzey devlet memurluğu görevinde bulunan kadı yada asker kişilerden meydana gelmekteydi. Bunların dışında defterlerde zengin kişilere bey ve ağa; dini kimliği olan imam ya da hacılara ise efendi ifadesi kullanılmıştır. Bu bağlamda ova genelinde yaklaşık 53 kişinin bey, 90 kişinin ise efendi ünvanıyla yazılmıştır. Ayrıca Kân köyünde bey diye hitap edilen haneler arasında Hasankale Beyi Salim Ağa¹⁵³ ile Dere Mahallesi Sekenesinden Kürt Mir-i Bekir¹⁵⁴ adıyla nüfuzlu kişilerinde olduğunu görmekteyiz. Ayrıca gayrimüslimlerde bey, ağa ve efendi gibi unvan ifadelerine ise yer verilmemiştir. Diğer yandan “Tarik-i aliye-i Nakşibendiyeden Erzurum’da Mukim El Hacc Şeyh Osman Efendi” gibi bazı tarikat ehli kişilerinde elkabıyla birlikte deftere kaydedildiği görülmüştür.¹⁵⁵

Erzurum Ovası’na dair incelenen hanelerde en fazla kullanılan dini unvanlara baktığımız da ise Hacc/El Hacc, İmam, Molla, Hacegan, Hafız ve Seyyid gibi ünvanlar önde gelmektedir. Hz. Peygamber’in ismi ve soyundan gelen kişiler ile camilerde görevli imam ya da müezzinlerin, köylerde hacca gitmiş olanlar ile medrese eğitimi veren kişilerin defterlere yazıldığını görmekteyiz. Buna ilaveten gayrimüslimlerde yine dini lider olan kişilerin Keşiş ve Papaz şeklinde defterlere kaydedildiğini görmekteyiz. Bu kozmopolit dini ifadeler toplumun dini sosyolojisini göstermesi bakımından oldukça önemli ifadelerdi.

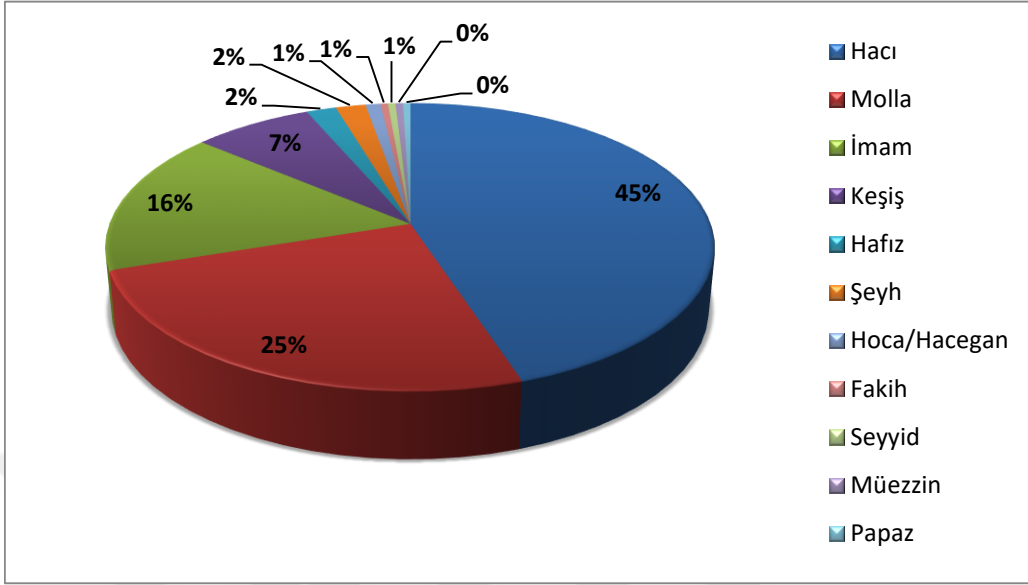
¹⁵³ BOA, ML.VRD.TMT.d.06986

¹⁵⁴ BOA, ML.VRD.TMT.d.06986

¹⁵⁵ BOA, ML.VRD.TMT.d.06952

Grafik 7

En çok kullanılan Dini İfadeler (%)

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere ova genelinde 97 Hacı, 54 Molla, 4 Hafız, 4 Şeyh, 35 imam ve 16 keşiş ile 2 Hoca/Hacegan, 1 Fakih, 1 Seyyid, 1 müezzin, 1 papaz ve 1 adet de eski imam yer almaktadır. Köylere oranla imamların sayısına baktığımızda ise bazı köylerde birden fazla imam varken¹⁵⁶ yaklaşık köylerin 2/3'sinde ise imamla ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.¹⁵⁷ Ayrıca Erzurum merkezde bulunan Boyahane, Kemhan, Gürcükapı Camii imamlarının sırasıyla Nerdiban, Tufanç ve Kân köylerinde toprakları olup icareye vermek suretiyle gelir elde ettiklerini görmekteyiz.¹⁵⁸ Bunların dışında Erzurum'da Sultan Melik ve Ali Paşa mahallelerinde ikamet edip Pulur köyü defterine kayıtlı olan iki imamında yine defterlerde yer aldığını görmekteyiz.¹⁵⁹ Diğer yandan köylerde imamların yıllık ortalama gelirlerine baktığımızda 80-320 kuruş gelir elde ettiklerini, bazı imamların ise imamlık vazifesi dışında ticaret ve hayvancılık gibi alanlardan ekstra kazanç sağladıklarını görmekteyiz. Bu açıdan en fazla gelire sahip imamlar sıralamasında, 1.824 kuruşla Geyik köyü imamı Hüseyin oğlu İbrahim Efendi ilk

¹⁵⁶ Birden fazla imam olan köyler için bkz. BOA, ML.VRD.TMT.d.06960, BOA, ML.VRD.TMT.d.06986.

¹⁵⁷ H. 1310 Erzurum Vilayet Salnamesine göre Erzurum Ovası'nda 166 köy ve 15 nahiye mevcut olup kazanın hükümet merkezi ise Erzurum'a üç saat mesafedeki Ilıca kasabasıdır. Yine aynı deftere göre ova genelinde 7392 hane, 91 cami ve mescid, 8 tekke ve türbe, 43 medrese ve 41 kilise, manastır, 1 hükümet konağı, 50 dükkân ve mağaza, 2 fabrika, 45 han, 126 ambar 425 samanlık, 6 fırın 132 değirmen, 24 bezirhane, 132 çeşme, 4 kebir kârgir köprü ve 9280 mera ile 9000 kadar arsa, 828 bağçe, 210.000 de kabristan vardır. Sanayi üretimi ise kilim, şal, bez, kıl, çuval gibi adı şeylerden ibarettir. Tunç Ağaver, **Vilâyet Sâlnâmelerine Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310, 1317, 1318)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, 74.

¹⁵⁸ BOA, ML.VRD.TMT.d.17602, BOA, ML.VRD.TMT.d.06950, BOA, ML.VRD.TMT.d.06986.

¹⁵⁹ BOA, ML.VRD.TMT.d.06960, BOA, ML.VRD.TMT.d.06956.

sırada yer almaktadır. Ayrıca bazı köylerde imamların, ellerindeki mevcut arazileri gayrimüslimlerle ortaklık yapmak suretiyle icareye verdikleri ve ticari anlamda kısıtlayıcı bir düşüncenin hakim olmadığını ifade edebiliriz.¹⁶⁰

Öte yandan gayrimüslim din adamlarının tamamına yakını Ermenî din adamı olan keşişlerden meydana gelmekteydi. Ova geneline baktığımızda toplam 19 köyde 27 farklı keşiş yaşamaktaydı.¹⁶¹ Ayrıca çoğu köyde gayrimüslim din adamı yer almazken Evzeni ve Kân gibi köylerde dört, Sitavuk köyünde ise iki farklı keşiş yaşamaktaydı.¹⁶² Bunların dışında babası keşiş olup kendisinin herhangi bir dini görevi olmayan yaklaşık 20 haneninde yine defterlere kaydedildiğini görmekteyiz. Ayrıca bu keşişler içerisinde sadece Evzeni köyünde “Asılan Keşiş” adıyla bir din adamının maaş aldığını, bununla yıllık 100 kuruşu geçmediğini ifade edebiliriz.¹⁶³ Diğer köylerde ise keşişlerin görevlerinden ötürü maaş aldıklarına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Keşişlik vazifesinin dışında başka işlerle meşgul olan ve yıllık geliri ortalamanın üstünde olan din adamları da mevcuttur. Bilhassa Kân köyünde yaşayan “Tavil oğlu Keşiş Zimmî” nin yıllık 934,5 kuruş gelire sahip olduğunu görmekteyiz.¹⁶⁴ Bunlardan başka Haçkevank ve Hins köylerinde bir Katolik keşişi ile bir Katolik Papazının yaşadığı¹⁶⁵ ve özellikle Hins köyünde yaşayan Katolik Papazının 1.540 kuruş yıllık geliri ortalamanın üstünde bir kazançla sahip olduğunu görmekteyiz. Bu durumda imam ve keşişlerin toplam gelirlerini karşılaştırdığımızda, 40 köyün imamının toplam geliri yaklaşık 17.072 kuruş iken, 27 keşişin toplam geliri ise yaklaşık 13.120 kuruştur. Bu durumda imamların ortalama yıllık gelirleri 426,8 kuruş olup, keşişlerde bu oran ortalama 504,8 kuruş civarındadır.

3.5. ERZURUM OVASI'NIN TARIMSAL ÜRETİMİ VE EKONOMİK KOMPLEKS ALANLARI

Erzurum ova köylerinin beslenme ihtiyacının en somut göstergesi tarımdır. Tarımın ise ana üretim kaynağı topraktır. Genellikle tarımla uğraşan ve geçimini topraktan kazanan

¹⁶⁰ BOA, ML.VRD.TMT.d.06960.

¹⁶¹ 115 köyün 49'unda Ermeni nüfusunun yaşadığı düşünülürse köylerin hemen hemen yarısında Hristiyan din adamı yaşadığı görülür.

¹⁶² BOA, ML.VRD.TMT.d.07006, BOA, ML.VRD.TMT.d.06986, BOA, ML.VRD.TMT.d.06967.

¹⁶³ BOA, ML.VRD.TMT.d.06967.

¹⁶⁴ BOA, ML.VRD.TMT.d.06986.

¹⁶⁵ Keşişlik esnasında Ermeni din adamlarına ait olsada Haçkevank'ta Keşiş Katoloğ adıyla bir din adamının olduğunu bununla muhtemelen mezhepsel değişiklikten kaynaklandığını düşünebiliriz. BOA, ML.VRD.TMT.d.06978, BOA, ML.VRD.TMT.d.06902.

insanlar için bu durum bir tür aile ekonomisinin temelini oluşturmaktaydı.¹⁶⁶ 19. yüzyıla kadar ortalama 60-150 dönüm arasındaki çiftlikler, aile ekonomisi için yeterli bir alanı ihtiva ederken özellikle 19. yüzyılda artan nüfus karşısında arz-talep dengesine cevap veremez olmuştur. Nüfus artış oranlarının bu denli hızlı artması ve tarımsal teknolojideki hızlı gelişmeler köy nüfuslarına büyük bir darbe indirmiş ve ahalinin büyük bir kısmının ise kentlere göç etmesine neden olmuştur.¹⁶⁷

Diğer yandan tarım arazilerinin yapılarını düşündüğümüzde çift sürme işleminin başladığı İlbahardan, harman bitimi olan Sonbahar dönemi arasında tüm ziraai işlemlerin bitirmesi zorunluluğu Erzurum'daki çiftçi yada köylünün emek ve güç konusunu derinden etkilemiştir. Bu açıdan özellikle Erzurum Ovası'ndaki hanelerin asgari yaşam standartlarının mevcut tarım arazileriyle endeksli olması ve arazi yapılarının genellikle 2-5 somar arasında olması emek-sermaye ilişkisinin doğrudan yansıması olmuştur. Ayrıca tarımsal verimliliği etkileyen birtakım maddi varlık formlarının mevcut olduğunu düşünürsek her yıl ova genelinde etkili olan toplam yağış miktarı, sulama ve kuraklık gibi doğal değişim formları ile tarım arazilerinin yapısı ve buna bağlı olarak üretim ve tüketimdeki karşılıklı dengeyi oluşturan dinamik değişim formları ovadaki tarımsal gelirleri etkileyen en önemli faktörle arasında yer almıştır. Bu formların üretimin yıllara göre değişimleri (1844- 1845) ve bu değişimler arasında oluşan farkların, iklimin etkisiyle bölgede tarımsal üretimi etkileyip etkilemediği tartışmalı konular arasındadır. Çünkü sert iklim karşısında yaşanabilecek kıtlık bilhassa bölge arazisi üzerinde yarattığı sert tutum, tarım ve hayvancılık konusundaki riskleri daha depresif hale getirebilmekteydi.

3.5.1. Ekili ve Ekili Olmayan (Nadaslı) Tarım Arazileri ve Toplam Gelirleri

Erzurum ova köylerinde tarımsal üretim gücünü ifade etmeden önce köylerdeki mevcut tarım arazilerinin çeşitli yapılarından bahsetmemiz gerekir. Defterlere baktığımızda ova genelindeki tüm tarım arazileri Mezru Tarla, Gayr-i Mezru Tarla, Çayır ve Bostan başlı altında kategorize edilmiştir. Tarım arazilerinin bu şekilde tasnif edilmesi, hem verginin tahakkuku konusundaki uygulamaları kolaylaştırmış, hem de arazilerin klasifikasyon sorununa cevap olmuştur. Ayrıca arazilerin defterlerdeki yazımlarına baktığımızda hane isminin hemen altında genellikle ilk ve ikinci sütunlarda mezru ve gayr-

¹⁶⁶ Sadık Müfit Bilge, **Osmanlı Klasik Çağı'nda (1300-1600) Tarımın Vergilendirilmesi ve Vergileme İlkeleri Bakımından İncelenmesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, 8-11.

¹⁶⁷ Yaptığımız nüfus sondaj çalışmasına göre Erzurum Ova köylerinden kente göç edenlerin oranının %4,4-10 arasında olduğu görülür.

i mezru tarım alanlarına ayrıldığını görmekteyiz. Çayır ya da bostan arazileri ise belli bir bölmeye sahip olmayıp hane ya da köylere göre değişiklik göstermekteydi.

Diğer yandan tarım arazilerinin özellikle çayır dışındaki mezru ya da gayri mezru tarla arazilerinin yüzölçümleri yazılırken genellikle somar ya da god değerleri üzerinden ifade edildiğini görmekteyiz.¹⁶⁸ Yani bir tarım arazisinin yüzölçümünden ziyade tarlaya kaç kg. tohumun serildiği ve bununda alandan ziyade ağırlık cinsi üzerinden hesap edildiğini görmekteyiz. Zira bunun en temel sebebi ise tarlaya serilecek tohumun aynı zamanda vergi gideri olarak yazılmasından ileri gelmekteydi. Ayrıca bu tarım arazilerinden özellikle mezru tarla ve çayır arazilerinden 1844 ve 1845 yıllarına ait gelirler teker teker tespit edilmiş, elde edilen rakamlar alt alta toplanarak toplam gelirler bulunmaya çalışılmıştır. Öyle ki bu yazımların 1844/H. 1260 yılının net gelirleri ile 1845/H. 1261 yılının ise ber- vech-i tahmin denilen ortalama gelirleri hesaplanmaktaydı. Hatta ilerleyen bölümlerde ifade edeceğimiz üzere hane reisinin toplam yıllık kazançları 1844 yılında elde edilen tarımsal gelirler ile diğer çayır arazilerinden elde edilen 1844 yılı gelirlerin toplanmasıyla edilmiş oluyordu.

Diğer yandan devletin tahakkuk edeceği vergi miktarına baktığımızda ortalama %10 oranını geçmediği görülür. Bu oran ise 1844 yılı tarla ve çayır arazilerinden elde edilen gelirler üzerinden hesaplanmaktaydı. Yani vergiler tespit edilirken hane sahiplerinin 1844 yılı tarla ve çayırlardan elde ettiği kazancın %10'u üzerinden vergi alınır. Hayvan, meslek ve ticaret gelirleri vergilere dahil edilmemiştir. Ayrıca vergilerin toplanma zamanına baktığımızda özellikle 17. yüzyıla kadar Sonbahar mevsimi takvim olarak belirlenmişse de daha sonra yapılan değişikliklerle vergi toplama tarihi 1 Mart olarak belirlenmiştir. Fakat Tanzimat döneminde bilhassa mali konularda Rumi takvime

¹⁶⁸ Erzurum Ovası' temettuat defterlerinde mezru tarla, gayr-i mezru, bostan, çayır gibi tarım arazilerinin yüzölçümleri yerine arazilerde ekilecek ürünün god ya da somar cinsi üzerinden bir tarlada ne kadar ya da kaç kilo ekim yapılacağı üzerinden hesaplamalar yapılırdı. Yüzölçümleri yerine tarlaya ekilecek ürünün ağırlık cinsinden değerinin yazılmış olması arazi yüzölçümlerinin hesaplanmasında önemli bir engel teşkil etmiştir. Ayrıca bu ölçü birimlerinin Akkoyunlu ve öncesinden kalma bir tahıl ölçüsü olup ölçekleri genellikle 1 god buğdayın 20 kg., 1 god Arpa ise 15-16 kg. geldiğini görülmektedir. Bu durumda buğdayın somar ölçüğüne çevirdiğinde 16 godun 1 somara, 1 somar (20 kg.) buğdayın ise 320 kilograma denk geldiğini görmekteyiz. Yine aynı şekilde 1 somar arpayı kilograma çevirdiğimizde ise yaklaşık 256 kilogram, 1 kile buğday 30 ve 1 kile arpan ise ortalama 26 kg. denk gelmektedir. Bunun dışında çok az da olsa kile, part ve bağ gibi ölçü ya da ağırlık birimlerinde kullanılmıştır (Fahrettin, Kırzioğlu, "Manzum 'Lehçe-i Erzurum' Yazmasındaki Halk Sözlüğü", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, 10, 1963, 195-244).

geçilmesiyle birlikte vergiler ilkbahar döneminde iki taksit şeklinde tahakkuk edilmeye başlanmıştır.¹⁶⁹

Erzurum Ovası'nın mezru arazilerin toplam miktarına baktığımızda ova genelinde toplamda 10.511 somar mezru arazinin olduğunu görürüz. Bunun 10.119'luk kısmı somardan, 6.273'lük kısmı ise godluk arazilerden meydana gelmekteydi.¹⁷⁰ Öyle ki toplam mezru arazileri 115 köyün hissesine böldüğümüzde ortalama köy başına 91,4 somarlık bir arazi düşmektedir. Toplam mezru arazileri toplam nüfusa böldüğümüzde ortalama hane başına 3,1 somar mezru arazi düşmektedir.¹⁷¹ Mezru tarla açısından en fazla araziye sahip köyler sıralamasına baktığımızda ilk sırada; 684 somar ekili arazi ile Kara-Ârz köyü yer alırken bunu 473 somarla Kân köyü ve 400 somarla Hins köyü takip etmekteydi. Ardından bu sırayı; Sitavuk, Tufanç, Gez, Salasor, Cinis, Müdürge, Badişin, Çiftlik, Kevahor, Sovukçermik, Gircinkos, Dinarkom gibi köyler takip etmekteydi. Yine mezru tarla açısından hane/kişi başına düşen en fazla mezru arazinin Mahanda köyünde olduğu ortalama kişi başına ise 9,3 somar arazinin düştüğünü görmekteyiz. Ardından Özbek köyünde 8,5 somar, Hins'te 8,3 somar, Yağmurcak'ta 7,7 somar, Arşuni'da 7,7 somar ve Badişin'de ise 7,6 somar, kişi başına arazi düşmekteydi. Bunun dışında en az mezru araziye sahip köyler sıralamasında ise; Kuzgun 3,3 somar, Kurtmahmud 3,5 somar, Ağcakend 5, 5 somar ve Gölviran'ın ise 8 somardır. Arazilerin hane esaslı değerlendirmesini yaptığımızda ise; Özbek, Hins ve Söğütlü gibi üç farklı köyde arazisi olan ve Erzurum'da üst düzey kadılık görevinde bulunan Mevalî Kiramdan Cennetzade Atufetlü Abdullah Efendi'nin toplamda 93,5 somar mezru araziyle ilk sırada yer aldığı görülür. Ardından 80 somar ile Sitavuk köyünden gayrimüslim İblik oğlu Tavit ikinci sırada yer alırken 52,5 somarla Hins köyünde Katolik Papazı Solyan üçüncü sırada yer almaktaydı. Ayrıca god cinsi açısından en fazla araziye sahip olan hanelere baktığımızda Kân köyünde Mersum Abo Paşazade Şahan Beğ'in 65 god ve Söğütlü köyünde Uzun Mehmed Oğlu Bahoza'nın toplamda 60 god mezru arazisi bulunmaktaydı. Bazı köy ya da

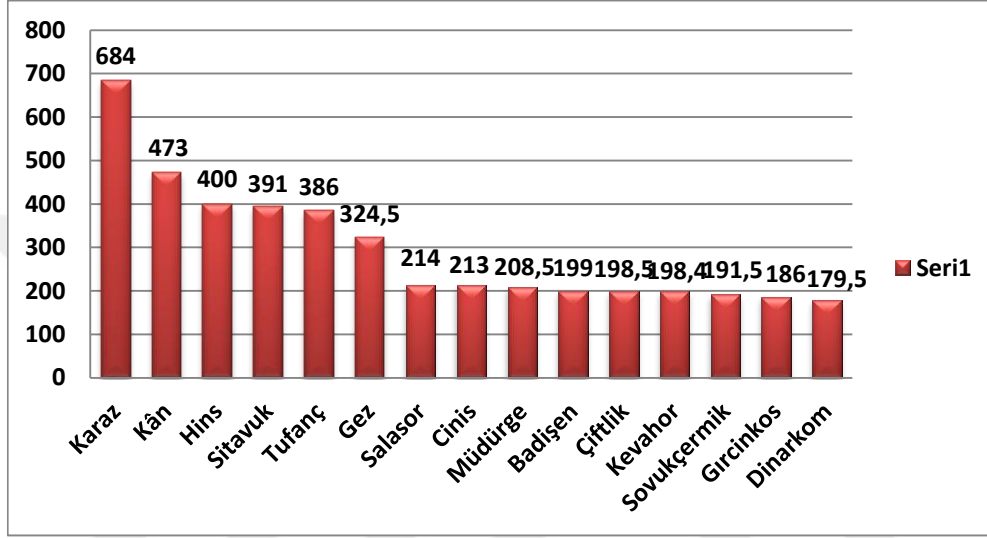
¹⁶⁹ Özellikle 1739 yılından itibaren Defterdar Atıf Efendinin teklifi ile malî yılın başlangıcının 1 Mart olarak belirlenmesi ve ardından 1839 yılından itibaren yapılan takvim çalışmalarıyla malî hesaplamalarda Rumi takvime geçilmesi sonucunda vergilerin tahakkuku ilkbahar döneminde iki taksit şeklinde tahsil edilme kararı alınmıştır. (Halil İnalçık, "Raiyyet Rûsûmu", **Belleten**, XXIII (92), 1959, 586.; Mustafa Saveci Eyuboğlu, "Hicri Yıl ve Miladi Yıl Hesapları", **Türk İdare Dergisi**, (175), 1945, 24.; Lütfi Güçer, **XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üni Yay. No: 1075- İktisat Fakültesi No:152, İstanbul 1964, 54.)

¹⁷⁰ 6.273 alan godu 16'ya böldüğümüzde 392 somar etmektedir. 10.119 somar+392 somarı eklediğimizde ise toplamda 10.511 somar olduğu görülür.

¹⁷¹ Bu rakamların nihai veya net sonuçlar verebilmesi için gayr-i mezru/nadas arazileri ile çayır arazileri eklenmesi gerekir.

hanelerde ise vergi verilen bölümün dışında nadir de olsa mezru tarla arazilerinde hangi tür zirai ürün ekildiğine dair bilgiler verilmekteydi. Bunlar yazılırken Mezru Tarla ifadesinin yanına genellikle Hinta (Buğday), Şair (Arpa), Küşne (Karaburçak), Çavdar gibi ifadelerde kullanılmıştır.

Grafik 8
Somar Değerine Göre Köylerin Ekili Tarla Büyüklükleri

Diğer yandan ova genelinde tarım arazileri konusunda en büyük ikinci pay ise gayri mezru yani nadasa bırakılan tarım arazilerine aitti. Özellikle topraktaki verimliliği artırmak ve toprağın verim gücünü yeniden artırmak için nadaslı arazilere ihtiyaç duyulmuş ve temettuat defterlerine titizlikle kaydedilmiştir. Bu açıdan mezru arazilerde olduğu gibi nadas arazilerinde yine somar ya da god değerleri üzerinden defterlere yazılmış ve bilhassa nadasa bırakılan araziler buğday ya da arpa gibi hangi tarım ürünler üzerinden nadasa bırakılmışsa bunlarda defterlere kaydedilmiştir.

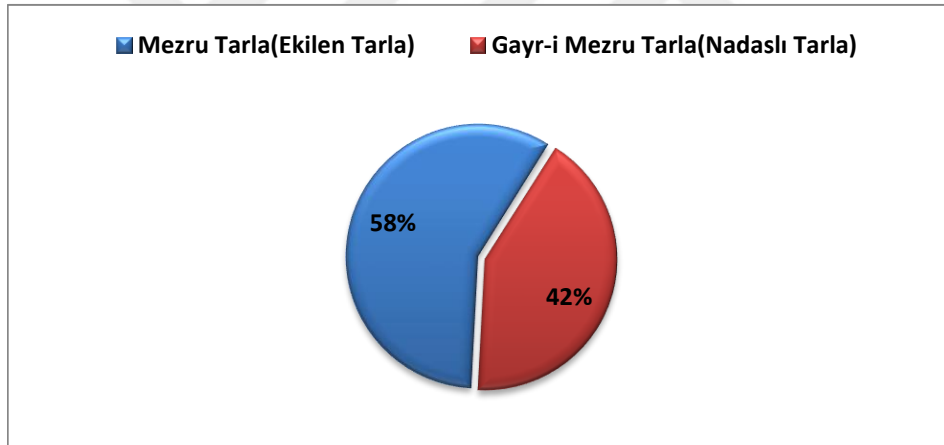
Gayr-i mezru tarım arazilerine baktığımızda ova genelinde toplamda 7.628 somar nadasa bırakılan arazi olduğunu görmekteyiz. Bu rakamın 7.463,5'i somardan meydana gelirken 2.643,5'i god'tan meydana gelmekteydi.¹⁷² Gayr-i mezru arazi oranlarını hesapladığımızda en fazla nadaslı araziye sahip köyler sıralamasında; Kân (502 somar), Kara-Ârz (396 somar), Tazegül (340 somar), Arzuti (272 somar), Evzeni (252 somar), Çiftlik (245 somar), Tufanç (214 somar), Sitavuk (181 somar), Gez (157 somar) ve Hins köyü (151 somar) ilk sıralarda yer almaktadır. En az nadasa bırakılan köyler ise Ahurcak,

¹⁷² $2.643/16=165,2$ somar elde etmiş oluruz. Bunu da toplam somar miktarına eklediğimiz de elde ettiğimiz rakam 7.628 somardır.

Kuzgun ve Ağcakend'tir. Yine köylerin mevcut nüfusları dikkate alındığında hane/kişi başına düşen en fazla nadaslı arazinin Tazegül köyünde olduğu, ortalama 6,9 somar nadas arazi düşmekteydi. Ardından Arzuti 6,3 somar, Ümidim 4,8 somar ve Özbek köyü 4,6 somar şeklinde sıralanmıştır. Ova genelinde ise hane/kişi başına ortalama 2,1 somar nadas arazi düşmekteydi. Ayrıca toplam arazilerin durumuna bakıldığında mevcut arazilerin % 58'inin ekili mezru arazilerden, %42'sinin ise nadas arazilerden meydana gelmektedir.

Diğer yandan 115 köyün mezru ve gayr-i mezru tarla sayılarını adet olarak hesapladığımızda ova genelinde toplamda 4.964 adet tarlanın var olduğunu görmekteyiz. Adet sayısı açısından en fazla tarla sayısında sırasıyla; Kân 246, Evzeni 132, Tazegül 128, Kara-Ârz 124, Toplaçavuş 123, Tufanç 116, Sitavuk 103 ve Dinarkom köyünde ise 93 adet arazi bulunmaktaydı.

Grafik 9
Ekili ve Nadas Arazilerin Oranları (%)

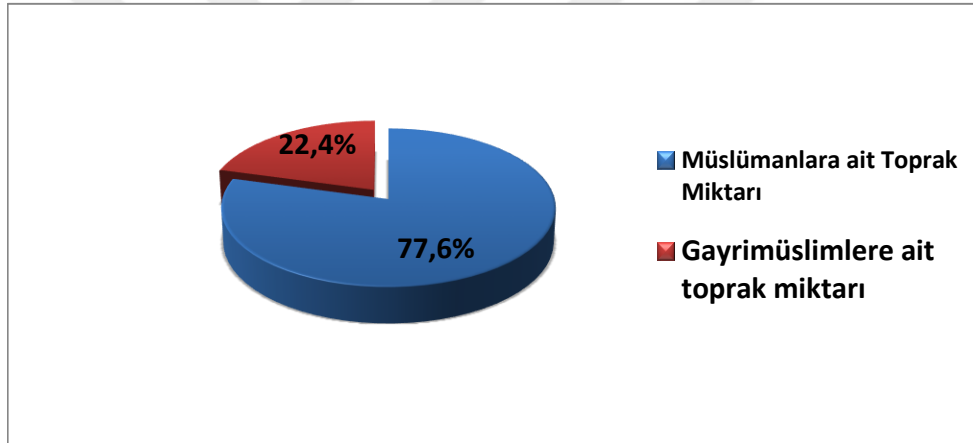

Öte yandan hem mezru hem de gayr-i mezru/nadas arazileri topladığımızda ova genelinde toplamda 18.139 somar arazinin olduğu görülür.¹⁷³ Yani başka bir ifadeyle tüm köylerin mevcut 4.964 adet arazisininin 18.038 somardan meydana geldiğini ifade edebiliriz. Eldeki mevcut rakamlardan yola çıkarak tüm köylerin arazi toplamına bakıldığında 1.080 somar araziyle Kara-Ârz köyü ilk sırada yer alırken bunu 976 somarla Kân, 600 somarla Tufanç, 572 somarla Sitavuk ve 551 somarla Hins köyü takip etmekteydi. En az toprağa sahip köyler sıralamasında ise Kuzgun 6,6 somar, Kurdmahmud 7,1 somar ve son olarak Ağcakend'te 9 somar'dır. Bu durumda en fazla toprağa sahip köy ile en az toprağa sahip

¹⁷³ Bu rakama bostan ve çayırlar dahil edilmemiştir. Zira tarlaların somar ya da god üzerinden çayır ve bostanların ise dönüm üzerinden yüzölçümleri verilmiş olması iki arazinin toplam hesabı konusuna engel teşkil etmekteydi. İlerleyen bölümlerde bostan ve çayırların yüzölçümleri hakkında tafsilatlı izahı yapılacaktır.

köy arasındaki ranj değeri 1.073'tir. Hane/kişi başına düşen toprak miktarlarına bakıldığında en fazla arazinin 13 somar ile Özbek köyünde olduğu bunu 12,5 somarla Ümidim ve 12 somarla Mahanda köyü takip etmekteydi. Tüm arazi miktarını mevcut köy sayısına böldüğümüzde ise köy başına ortalama 157,7 somar arazi miktarı düşmekteydi. Bu açıdan yaklaşık 41 köy ortalamanın üzerinde yer alırken yaklaşık 74 köy ise ortalama rakamın altında kalmıştır. Diğer yandan toplam arazilerin parça ya da adet sayılarına baktığımızda ilk sırada yer alan Kân köyünün alan ölçümlerinde ikinci sıraya gerilediğini görmekteyiz. Ayrıca toplam arazi miktarlarını toplam nüfusa böldüğümüzde ise m²/somar² ye ortalama 5,4 kişi düşmekteydi. Öte yandan toplam arazilerin yaklaşık 14.162 (% 77,6) somarı Müslümanlara, 3.817 (%22,4)'i ise gayrimüslimlere aittir.

Grafik 10
Müslüman ve Gayrimüslimlere ait Toprak Miktarları (%)

Erzurum Ova köylerinde tüm toprağa sahip hanelerin yanında topraksız ve mülkiyeti olmayan birçok hanenin de olduğunu görmekteyiz. Özellikle gayrimüslimlerde topraksız hanelerin Müslümanlara nazaran fazla olduğu bu hanelerin geçimlerini sağlamak için ise kiracılık yoluyla ortaklık yaptıkları ya da zengin hanelerin yanında ırgatlık yaparak geçimlerini sağladıklarını görmekteyiz. Öyle ki topraksız hane nüfuslarına baktığımızda yaklaşık 532 gayrimüslim hane ile yaklaşık 505 müslüman hanenin herhangi bir toprak mülkiyetinin olmadığı görülür. Bu durumda toplam nüfusun 3.345 hane olduğu düşünülürse yaklaşık 1.037'si yani nüfusun yaklaşık %31'inin herhangi bir toprak mülkiyetinin olmadığı görülür.

Tablo 1
Köylerin Toplam Arazi Miktarları

Köyler	Mezru Tarla		Gayr-i Mezru Tarla	
	Somar	God	Somar	God
Ağcakend	5	8	3	8
Ağzıaçık	29,5	49,5	8	156
Ahurcak	14	22	2,5	8
Alaca	135,5	0	81,5	0
Arabköy	19	87	6	96
Arşuni	115	18	44	0
Arzuti	119	109	272	8
Aşkale	56,5	3	75	0
Badişin	199	12	83	0
Paşaki	33	324	35,5	177
Başkesen	5	113	6	14
Başkurt Deresi	57,5	79	51	82
Başovacık	8	113		88
Canören	27,5	0	28	0
Canören Süfla	8,5	0	10	0
Canören Ulya	19	9	23	6
Cinis	212	19	92	0
Çatak	10	88		98
Çiftlik	198,5	0	245	0
Dinarkom	179,5	1	38	286
Dencik	16	38	26	0
Emrecik	168	4	83,5	0
Erçik	99	76	56	0
Erkiniss	112	60	55	0
Erinkâr	38,5	0	28,5	0
Evzeni	168	86	252	0
Genepe	12	10	15	0
Gez	324,5	0	157	0
Gırcmkos	181	83	57	0
Girekösek	29	0	19	0
Gölviran	8	0	10	0
Güngörmez	24,5	27	13,5	8,5
Haçkevank	22,5	50	18,5	0
Haydari	150,5	134	93	0
Hins	394,5	88	151	0
Hinzik	25	0	13,5	0
Ilca	41,5	12	95	0
İrgemansur	159,5	0	99	0
İsavank	83	22	35	0

Tablo 1 (Devamı)

Kabaktepe	15	25		132
Kâgdariç-i ulya	53,5	0	74	0
Kân	407	1060,5	447,5	886
Kanber	21,5	82	33	0
Kara-Ârz	678,5	88	396	0
Karabıyık	88,5	0	41,5	0
Karagöbek	74,5	27	17,5	0
Karahasan	67	0	61,5	0
Karakale	34	8	10	144
Karor	40,5	0	43	0
Kayapa	86	37	71	0
Kerriç	132	108	68	0
Kevahor	195,5	47	85,5	24
Kilisecik	27	0	30	0
Geyik	45,5	146	45	0
Kızılkale	11	8	8	20
Kızılkilise	100	12	70	0
Kızılsorak	12,5	15	13	0
Koşapınar	60,5	67	64,5	0
Komk	58,5	2	90	0
Köşk	82,5	0	35	0
Kurtmahmud	0	57	3	10
Kuşçu	74	0	45,5	0
Kotanis	46,5	0	29	35
Kuzgun	2	30	2	20
Künbet	171,5	24	81	0
Liç	23,5	29	41,5	0
Mahanda	37,5	0	10,5	0
Mezra	17,5	0	19	0
Mördülük	40,5	26	95	0
Musatanişman	6,5	30	13,5	0
Müdürge	203	88,5	143,5	0
Mülk	89	16	127,5	0
Nerdiban	47	14	38	0
Norşin	170	45	92,5	0
Özbek	168,5	38	92	0
Person	12,5	15	10,5	0
Pezgeriç	73	38	46	0
Pırnakapan	32	0	37	0
Pırtın	50,5	2	23	0
Pulur	44,5	0	54	0
Rizekendi	35	0	15,5	109
Salasor	210	65	124,5	0

Tablo 1 (Devamı)

Saptıran	35,5	0	38	0
Sarıbaba	8,5	0	7	0
Seferzendani	24	15	16	55
Serçeme	91	12	60	0
Sırlı	15	20	3,5	45
Sitavuk	388,5	92	178,5	46
Sos	34	0	35,5	0
Sovukçermik	188	59	96,5	46
Sögütlü Kurt.	18,5	268	25,5	0
Sögütlü Ova	172	58	128	0
Süngerîç	25	0	60	0
Şegav	80,5	0	55	0
Şeyhuran	0	135	8	0
Tamra	74	0	29,5	0
Taşagıl	30,5	0	47	0
Taşlıçayır	13,5	20	20	0
Tazegül	12,5	908,5	340	0
Tebrizcik	108	4	59	0
Tekedere	68	12	35	0
Tepeköy	80	0	41,5	0
Terkini	77	20	118,5	0
Titkir	71,5	0	89	0
Tivnik	83	38	103	0
Topalçavuş	105	8	86	0
Tufanç	379	124	213	16
Tuzcu	79,5	0	52	0
Ümidim	105,5	28	68	0
Yacevan	16	0	13	0
Yağmurcak	116,5	0	57	0
Yoncalık	53,5	7	39	8
Zagği	51,5	11	25,5	0
Zerdige	11		6	0
Zuvans	133		66	0
Toplam	10102,5	5834	7448,5	2631,5

Diğer yandan defterlerde 1844 ve 1845 yıllarına ait mezru arazilerden elde edilen hasılatın toplam değerleride yazılmıştır. Köylerdeki toplam mezru arazilerin 10.467 somar olduğu göz önünde tutulursa bu tarım arazilerinden 1844 yılı için 1.076.219 kuruş, 1845 yılı için ise 1.000.795 kuruş gelir elde edilmiştir. Özellikle 1845 yılının gelirlerinin bir önceki yıla nazaran 76.219 (%7,5) kuruş oranında azaldığı görülmektedir. 1844 yılının gelir durumuna bakıldığında ise en fazla gelire sahip köyler sıramasında; Çiftlik 50.616 kuruş, Kara-Ârz 47.716,5 kuruş, Kân 39.621,5 kuruş, Evzeni 36.103,5 kuruş, Gez 28.236,5

kuruş, Hins 27.162,5 kuruş, Tufanç 27.095 kuruş, Tazegül 26.489,5 kuruş ve Sitavuk köyünde ise 20.766,5 kuruş gelir elde edilmiştir. 1845 yılında ise en fazla gelire sahip köy sıralaması ise 45.249 kuruş gelire Kara-Ârz köyü ilk sırada yer alırken ardından Çiftlik'te 37.030 kuruş, Evzeni'de 36.910 kuruş, Kân'da 36.005 kuruş, Tufanç'ta 29.732,5 kuruş, Hins'te 29.110 kuruş, Tazegül'de 28.270 kuruş, Gez'de 23.692 kuruş ve son olarak Terkini köyünde ise 21.500 kuruş gelir elde edilmiştir. Ayrıca 1844 yılına ait nüfus-arazi-üretim yapısına göre 1 somarlık araziden ortalama 447 kuruş, 2 somarlık araziden ortalama 526 kuruş, 3 somarlık araziden 586 kuruş, 4 somarlık araziden 910 kuruş, 5 somarlık araziden ise ortalama 787 kuruş gelir elde edilmiştir. Aynı durumda 1845 yılı hesaplamasını yaptığımızda ise 1 somarlık araziden ortalama 295 kuruş, 2 somarlık araziden 532 kuruş, 3 somarlık araziden 602 kuruş, 4 somarlık araziden 975 kuruş ve 5 somarlık araziden ise ortalama 855 kuruş gelir elde edilmiştir. Bu durumda özellikle 1-5 somar arasındaki arazilerin gelir konusunda ideal yapıda oldukları görülürken 5 somar ve üzerindeki arazilerde alan yapıları büyümesine rağmen gelirlerinde düşüş yaşandığı görülür.¹⁷⁴ Ayrıca aynı yıl ve aynı somar büyüklüğüne sahip ve aynı köydeki iki farklı tarımsal arazilerden elde edilen gelir miktarında da önemli değişkenlik olduğu görülür. Örneğin Dinarkom köyünde 2 somar veya 3 somar arazilere sahip birbirinden farklı iki tarlanın 100 kuruştan fazla gelir farkı olduğunu görmekteyiz. Bu durumu etkileyen en önemli hususlar arasında arazinin toprağın mineral yapısı, yağış, sıcaklık, rüzgar gibi faktörler etkili olmaktadır.

Diğer yandan 1844-45 yılları arasında en fazla gelir farkı, 13.586 kuruşla Çiftlik köyü ilk sırada yer almaktadır. Yıllara göre dalgalanmanın en önemli sebeplerinden biri yıllara göre nadasa bırakılan arazilerdeki artışlardan kaynaklanmaktaydı. Köy nüfuslarını 1844 yılı toplam gelirine böldüğümüzde köylerdeki hane/kişi başına düşen en fazla gelir 684 kuruşla Çiftlik köyü yine ilk sırada yer almaktadır. Ardından Geyik'de bu oran 648,4 kuruş, Gölviran'de 618,3 kuruş, Terkini'de 571,8 kuruş ve Hins'te ise 565,8 kuruş olarak hesaplanmıştır. Yine aynı şekilde 1845 yılı olarak aynı hesabı yaptığımızda 614,2 kuruşla ilk sırada Terkini köyü yer alırken ardından 606,4 kuruşla Hins köyü ve 600 kuruşla Mahanda köyü bu sıralamayı takip etmektedir.

¹⁷⁴ Bunun temel nedeni genellikle alan yüzölçümü yüksek olan arazilerin kıraç yani susuz alanlarda yer almasıyla izah edilebilir.

Tablo 2
1844-1845 Yılları En fazla Gelire Sahip Köyler

Köyler	Mezru Tarla 1844 (1260)	Köyler	Mezru Tarla 1845 (1261)	Köyler	1844-45 Yılı Köylere ait Mezru Arazilerin Toplam Geliri
Çiftlik	50.616 kuruş	Kara-Ârz	45.249 kuruş	Kara-Ârz	90.926 kuruş
Kara-Ârz	47.716,5 k.	Çiftlik	37.030 k.	Çiftlik	87.646 k.
Kân	39.621,5 k.	Evzeni	36.910 k.	Kân	74.815 k.
Evzeni	36.103,5 k.	Kân	36.005 k.	Evzeni	70.603,5 k.
Gez	28.236,5 k.	Tufanç	29.732,5 k.	Tufanç	56.648,5 k.
Hins	27.162,5 k.	Hins	29.110 k.	Hins	56.272 k.
Tufanç	27.095 k.	Tazegül	28.270 k.	Gez	54.029,5 k.
Tazegül	26.489,5 k.	Gez	23.692 k.	Tazegül	53.559,5 k.
Sitavuk	20.766,5 k.	Terkini	21.500 k.	Sitavuk	42.082,5 k.

Diğer yandan 1844-1845 yıllarının toplam gelirlerine baktığımızda tüm hane ve köylerden elde edilen toplam gelir 1.992.722 kuruş'tu. Yine toplam arazi gelirleri açısından en fazla gelire sahip köy sıralamasına baktığımızda; Kara-Ârz köyü 92.965,5 kuruşla ilk sırada yer alırken ardından 87.646 kuruşla Çiftlik köyü ikinci sırada ardından sırasıyla; Kân 75.626 kuruş, Evzeni 73.013 kuruş, Tufanç 56. 827,5 kuruş ve Hins köyü 5.6272,5 kuruş yer almaktadır. Yine hane bazlı en fazla gelire baktığımızda ise ilk sırada Komk köyünden Alaybeyi Mahrec Ali Bey'in toplamda 5.925 kuruş gelire sahip olduğu¹⁷⁵ ardından Hins köyünden Mıgırdiç zimmînin 5.820 kuruş ve Kara-Ârz köyünden Makdis Agob'un 5.720 kuruş gelire sahip oldukları görülür. Bu durumda listenin ilk üç isminin ikisi gayrimüslimlere aitti. Ayrıca her iki yılın toplam gelirlerini yine toplam nüfus miktarlarına böldüğümüzde kişi başına düşen en fazla gelirin olduğu köyler; Terkini'de 1.186 kuruş, Çiftlik'te 1.184 kuruş ve Geyik'ta ise 1.181 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu açıdan yine tüm hanelerin gelir gruplarını sınıflandırdığımızda, 5.000 kuruş ve üzerinde toplamda üç hane, 4.000-5.000 kuruş arası 4 hane, 3.000 ila 4.000 kuruş arasında ise 36 hanenin olduğu görülür. Ayrıca mezru tarlanın her iki yılının toplam gelir ortalaması ise 832,7 kuruş olarak hesaplanmıştır.

¹⁷⁵ BOA, ML.VRD.TMT.d.06903

Tablo 3**Toplam Araziden Hane Başına Düşen Toprak Miktarı (Somar)¹⁷⁶**

Köyler	Hane Sayısı	Toplam Arazi Miktarı	Hane Başına Düşen Tarla Miktarı
Tazegül	49	1301,9	27,7
Özbek	20	262,875	13
Ümidim	14	175,25	12,5
Mahanda	4	48	12
Yağmurcak	15	173,5	11,5
Tekedere	9	103,75	11,5
Hins	48	551	11,4
Badişin	26	282,75	10,8
Arşuni	15	160,125	10,6
Künbet	27	254	9,4
Arzuti	43	398,3125	9,2
Zuvans	22	199	9
Sögütlü Ova	34	303,625	8,9
Norşin	32	265,312	8,2
Salasor	44	338,562	7,6
Emrecik	33	251,75	7,6

Bunların dışında hane reisinin sene-i sabıkda vermiş olduğu vergisi adıyla bir önceki döneme yani 1843 yılına ait vergi miktarlarında defterlere kaydedilmiştir. Bunlar 1844 yılına istinaden sene-i sabıkta vermiş olduğu vergiler şekliyle ifade edilmiştir. 1843 yılının her ne kadar toplam gelirleri defterlere kaydedilmemişse de hanelerin toplam ödemiş olduğu vergi miktarından yola çıkarak 1843 yılı toplam gelirleri hakkında tahmini bir fikir yürütebiliriz. Bu açıdan 1843 yılı vergi miktarının toplamda 90.115 kuruş olduğu kabul edilirse bunu %10 vergi matrahıyla çarptığımızda 1843 yılı toplam gelirlerin ortalama 901.150 kuruş olduğu görülür. Bu durumda son üç yılın arazi gelirlerini incelediğimizde 1844 yılında 1.022.219 kuruş, 1845 yılında 1.000.795 kuruş ve 1843 yılında ise toplam 901.150 kuruş gelir elde edilmiştir. Böylece yıllara göre genel bir değerlendirme yaptığımız da 1845 yılının tarımsal gelirler açısından bir recession/durgunluk yaşadığını ifade edebiliriz.

Tarımsal araziler konusunda önemli sayılabilecek başlıklardan biri de çayır arazileridir. Öyle ki bu araziler yine mezru tarlada olduğu gibi 1844 yılı hane gelirleri ile hane reislerinin devlete ödeyecekleri vergi miktarlarının membağını oluşturmaktaydı.

¹⁷⁶ Bu oranlara mezru ve gayr-i mezru tarlalar dahil olup çayır ve bostanlar dahil edilmemiştir. Çayır ve bostanlar genellikle dönüm üzerinden yazılmıştır. İlerleyen bölümlerde tafsilatına yer verilecektir.

Ayrıca çayır arazilerinin yüzölçümlerine baktığımızda somar ve god değeri yerine dönüm üzerinden hesaplamaları yapılmıştır. Bu açıdan toplam 45 köyde çayır arazileri yer alırken 70'e yakın köyde ise herhangi bir çayır arazisi mevcut değildi. Mevcut çayır arazilerinin 1844 ve 1845 yıllarının gelirlerine baktığımızda tüm köylerde toplamda 79.207 kuruş gelir elde edilmiştir. Bunların 39.887 kuruşu 1844 yılına ait olup 39.320 kuruşu ise 1845 yılına aittir. Ayrıca köylerdeki mevcut çayır alanlarına baktığımızda ise toplamda 1.189 dönüm arazinin olduğu bunun da yaklaşık 140 dönümünün Cinis köyünde, 127 dönümünün Topalçavuş köyünde ve 82 dönümü ise Pırtın köyüne aitti. Yine 1844-45 yıllarına ait en fazla çayır gelirleri Cinis 6.419 kuruş, Topalçavuş 6.350,5 kuruş ve son olarak Ağzıaçık köyünde ise 4.240 kuruş gelir elde edilmiştir. Bu durumda özellikle dönüm açısından üçüncü sırada yer alan Pırtın köyü, gelir konusunda 5. sıraya gerilemiştir. Bunların dışında çayırlardan 40 adet bağ, 24,5 part ve 41,5 kıta ot gelir elde edilmiştir.

3.5.2. Devlete Ödenen Toplam Vergi Miktarı (Vergi-yi Mahsusa ve Aşar Vergisi)

Öşür kelime manası itibariyle “onda bir” anlamına gelip çoğulu “âşâr/a'şâr'dır. Ayrıca öşür ya da âşâr vergisi tarım ürünlerinden alınan şer'i bir vergi olup İslam hukukunda topraktan alınan bir tür zekât vergisi olarak ifade edilmektedir.¹⁷⁷ Vergi-yi Mahsusa ise Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan sonra kollektif vergi sisteminin kaldırılıp yerine bireysel vergi sisteminin getirilmesiyle uygulanan şahsi vergi sistemin yeni adı olmuştur.¹⁷⁸ Bu açıdan her iki vergi sisteminin yer aldığı temettuat defterlerinde ekstra olarak gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergilerinde yer verilmiştir.

Temettuat defterlerinde hane reislerinin devlete ödemiş oldukları vergiler, genellikle hane isimlerinin yazıldığı başlığın hemen üst kısımda yer almaktaydı. Vergiler hesaplanırken genellikle bir işlem sırası takip edilmiş, önce mezru ve çayır arazilerine ait 1844 yılı gelirleri tespit edilmiş ve ardından günün kur değerlerine göre belirlenen behere/birim fiyatları mahsulat miktarıyla çarpılarak yekun kısmı bulunmaya çalışılmıştır.¹⁷⁹ Örneğin Ağcakend köyünde birinci hanede Habib oğlu Hasan'ın 1844

¹⁷⁷ Osmanlı'da ise özellikle Ebusuud Efendinin fetvalarında: “sekizde bir alınırsa helaldir” şeklindeki ifadeleri vergi konusundaki meşruiyetin esaslarını teşkil etsede genel olarak %10 alınmaya devam edilmiştir. (İnalçık, **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, XXXIII.; Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, 120.)

¹⁷⁸ Yakup Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi' Defterlerinden Vergi-yi Mahsusa'ya Geçiş”, **İstanbul Üniversitesi Yayınları Tarih Dergisi** 2017, 29-62.

¹⁷⁹ Behere ise aynı dönemde her bir ürünün birim başına düşen standart ücret miktarı. Örneğin 1 god buğday, 5 kuruş ifadesindeki 5 kuruş buğdayın o dönemdeki god değeri üzerindeki birim miktarı.

yılına ait mezru araziden elde ettiği 425 kuruş gelirin vergi bölmesi kısmında %10'u geçmeyecek şekilde 42,5 kuruş olarak vergi alındığını görmekteyiz.¹⁸⁰

Bunların dışında vergi sütunlarının yazıldığı bölümde devlet tarafından her hane için sabit şekilde belirlenen behere miktarları mevcuttu. Bu behere miktarlarına baktığımızda 1 god buğdayın beheresi 5 kuruş, 1 somar buğdayın ise 80 kuruş olarak belirlenmiştir. Yine aynı şekilde 1 somar arpa 35 kuruş iken, 1 god arpa yaklaşık 2,5 kuruştur.¹⁸¹ Bu durumda 1 god buğdayın 20 kg. olduğu hesap edilirse ortalama 4 kg. buğdaydan ortalama 1 kuruş vergi alınmıştır.

Ayrıca, bu birim fiyatların sosyo-ekonomik açıdan uygulanan narh sistemiyle bir bağlantısının olup olmadığı ise ayrı bir tartışma konusudur. Ayrıca vergi matrahı kısmında buğday ya da arpa gibi tahıl ürünlerinde somar ölçüsünün çok fazla kullanılmadığı, hesaplamaların genellikle god değeri üzerinden yapıldığını görmekteyiz. Çünkü devletin tahakkuk edeceği vergi miktarının somar olabilmesi açısından hane reisinin elde edeceği arazi gelirin 1.000 kuruşun üzerinde olması gerekmektedir. Bu durumda tüm haneler incelendiğinde yaklaşık 53 hanenin somar büyüklüğünde tarımsal vergi kapsamında yazıldığını görmekteyiz.

Diğer yandan özellikle vergilerin yazıldığı bölümde tarım ürünlerinin çeşitliliği konusunda tafsilatlı bilgilere yer verilmiştir. Bilhassa hanelerin hangi tür tarım ürünleri ektiği ve bunlardan ne kadar gelir elde ettiğine dair defterlerde tafsilatlı bilgiler mevcuttu. Bu açıdan bakıldığında ova genelinde çoğunlukla hınta (buğday), şair (arpa), çavdar, zegrek/zeyrek (keten tohumundan), küşne (karaburçak) gibi belli başlı tahıl ürünlerin yetiştirildiği bunların dışında az da olsa çayırlardan elde edilen taze ot ve giyah bağ gibi ürünlerinde yetiştirildiğini görmekteyiz.

¹⁸⁰ BOA, ML.VRD.TMT.d.06976.

¹⁸¹ Diğer yandan vergi matrahı belirlenirken özellikle arpanın beher miktarı konusunda değişik rakamların yazıldığı görülmektedir. Bazı köylerde bu rakam genellikle 2, 5 kuruş olarak yazılmış olsa da bazı köylerde ortalama 2, 2 veya 2, 4 kuruş olduğu görülür. Bu durum aynı şekilde arpa, giyah bağ, küşne ve zegreğin birim fiyatında da sapmaların olduğu ve köyler arasında istikrarlı bir fiyat uygulamasının olmadığı görülür. Bunun en önemli sebebi ise küsuratlı hesaplamalarda paranın kullanılmış olmasından kaynaklandığı görülür. Bu husus somar gibi büyük tarım ölçeklerinde küsuratların kullanılmış olması bu konuda bazı hesap sapmalarının olduğunu göstermektedir. Yine aynı şekilde arpanın beher kısmındaki değerlerin her köy ya da hane de sürekli değişkenlik göstermiş olması kesin hesap konusundaki yanlışlıkları ortaya koymaktadır.

Tablo 4**Devlet Tarafından Belirlenen ve Ürünlerin Birim Başına Düşen Behere Fiyatları**

Tahıl Ürünü	God (Beheresi)	Somar (Beheresi)	Bağ (Beheresi)
Hınta (Buğday)	5 kuruş	80 kuruş	---
Şair (Arpa)	2,5 kuruş	35 kuruş	87 para
Küşne (Karaburçak)	2,5 kuruş	---	---
Zegerek (Keten Tohumu)	----	---	14 para
Çavdar	2,5 kuruş	---	
Giyah Bağ (Taze ot)	1 kuruş		1 kuruş
Ot bağ	---	---	1 kuruş

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere en fazla vergi buğdaydan alınmaktaydı. Özellikle buğday dışındaki tüm tarımsal ürünlerin yer yer hesaplamasında net bir standardizasyon yapılmadığı ve bundan dolayı vergi matrahı yazılırken küsüratlardan dolayı yer yer hatalar yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu durumda vergi miktarının en net ve doğru hali hane reislerinin en son sutunda ödemiş oldukları vergi miktarıydı. Zira bu bölümde çok fazla hata yapılmayıp küsüratların tamamı yekuna yazılmıştır. Ayrıca zegerek ve ot bağın, god ya da somar değeri üzerinden değil bağ ve part cinsi üzerinden hesaplandığını görmekteyiz. Ayrıca arpa ve bazı tahıl ürünlerinin gelirleri hesaplanırken özellikle kuruşların küsüratlarına denk gelen yerlerde yer yer para ifadesin de kullanıldığı görülür. Aynı durum zegerek, giyah bağ ve ot bağın tamamına yakınında kuruş yerine paranın yazıldığı gözlenmiştir.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra tüm hanelerin devlete ödemiş olduğu vergi miktarlarını ifade edecek olursak 1844 yılı için tüm köy ve hanelerin toplamlarından yaklaşık 96.919 kuruş gelir vergisi elde edilmiştir. Buna 3.988 kuruş çayır gelirlerini eklediğimizde toplam vergi miktarının 100.907 kuruş olduğu görülür. Ayrıca kuruş dışında 1.715,5 miktarınca parada yazılmıştır. Bu açıdan 1844 yılı toplam mezru ve çayır arazilerinden elde edilen 1.061.791,5 kuruş gelirden yaklaşık 101 bin kuruş vergi alındığı ve bununda vergi matrahı açısından ortalama % 10'a denk geldiğini görmekteyiz.¹⁸² Diğer yandan 100.907 kuruş verginin yaklaşık 78.149 kuruşu Müslümanlara, 21.046 kuruşu ise gayrimüslimlere aitti. Yani vergilerin yaklaşık %77,4'ünü Müslümanlar, %22,5'ini ise gayrimüslimler ödemekteydi. Bu doğrultuda en fazla vergi veren köyler sıralamasında 5.409,5 kuruş vergiyle Kara-Ârz köyü ilk sırada yer alırken bunu 3.909,5 kuruşla Kân

¹⁸² Bazı köylerde vergi matrahının %9, 6 çıkmasının temel sebebi katiplerin defter yazımı esnasında yapmış oldukları rakamsal hatalardan kaynaklanmaktaydı.

köyü ve 3.752 kuruşla Çiftlik köyü takip etmektedir. Ardından sırasıyla Evzeni 3.347 kuruş, Gez 2958 kuruş, Tufanç 2.789,5 kuruş, Tazegül 2.675 kuruş, Hins 2.353 kuruş, Topalçavuş 2.275 kuruş, Sitavuk 2.106 kuruş, Terkini 2.001 kuruş, Komk 1.833,5 kuruş, Salasor 1.604,5 kuruş ve Dinarkom köyü 1.475 kuruşla ilk sırada yer almaktaydı. En az vergi veren köyler ise 34,5 kuruş ile Kuzgun 58,5 kuruş ile Ağcakend ve Zerdige köyü ise 62 kuruş olarak görülür. Köylerin nüfusları göz önünde bulundurulursa hane başına en fazla vergi Geyik'da 66,7 kuruş, Gölviran'da 61,8 kuruş ve son olarak Terkini'de ise 57,1 kuruş olarak hesaplanmıştır. Yine tüm hanelerin toplam nüfusunun 3.345 hane olduğu düşünülürse hane başına ortalama 31 kuruş vergi payı düşmektedir. Yine 1848 yılı Osmanlı coğrafyasından toplanan aşar vergisinin ortalama 194.8 milyon kuruş olduğu düşünülürse Erzurum Ovası'nın toplam vergi içerisindeki payı %0,05'dir.¹⁸³

Yine defterlerde hanelerin girişinde Sene-i Sabıkda Vermiş Olduğu Vergisi adıyla yukarıda da kısaca ifade ettiğimiz ve 1843 yılına ait vergi miktarlarının da yazıldığı görülmektedir. Aynı yıla ait tüm hanelerin vergi miktarını hesapladığımızda toplamda 90.115 kuruştur. Aynı durumda 837 kuruşla ilk sırada Kân ilk sırada yer alırken ikinci sırada 430 kuruşla Sitavuk köyü ve üçüncü sırada ise 346 kuruşla Kara-Ârz köyü yer almaktadır. Yine aynı şekilde 1845 yılı tahmini gelirlerinden yola çıkarak toplam devlete ödenecek vergi miktarının ise 100.070 kuruş olduğu görülür. Yine sıralamada Kara-Ârz 4.525 kuruşla ilk sırada yer alıp ardından Çiftlik köyü 3.703 kuruşla ikinci sırada ve Evzeni köyü ise 3.691 kuruşla üçüncü sırada yer almıştır.

Diğer yandan vergi ürünlerinin içeriği hesaplandığında 1844 yılına ait yaklaşık 101 bin kuruş verginin 907,3 somarı buğdaydan meydana geldiğini burada kg. çevirdiğimizde yaklaşık 18.146 kg. buğdayın devlete vergi olarak ödenmiş olduğunu görmekteyiz.¹⁸⁴ Aynı şekilde toplam 776 somar arpa hasılatını yaklaşık 12.886 kg. devlete vergi olarak ödediğini görmekteyiz. Bunların dışında zegerekten 21, küşneden 25, Güzlük ottan 202, Çavdardan ise 20,5 god vergi alınmıştır.¹⁸⁵ Tüm tarımsal ürünleri topladığımızda devlete

¹⁸³ Tefvik, GüranTanzimat Döneminde Tarım Politikası, **Tanzimat**, İş Bankası Yay., İstanbul 2012, 773-784.; Tefvik,Güran, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 49, 1998, 83.

¹⁸⁴ 1 kile buğday Erzurum'da ortalama 22 okka yani 28, 22479 kg. gelirken 1 kile arpa 25, 4023 kg. denk gelmektedir. (Kallek, Cengiz, "Kile", **D.İ.A.**, 25, 2002, 568-571.) Fakat Erzurum eyaleti sınırları içerisinde kile'nin somar yerine de kullanıldığı da görülür. (Özger, Yunus, **XIX. yüzyılda Bayburt (1830-1900)**, Atatürk Üni Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2007, 342.)

¹⁸⁵ Bunları tamamını kg. çevirdiğimizde ise toplamda 16 kilo hasılatı karşılık gelmektedir. Ayrıca bunlardan başka çok az da olsa rub, bağ ve part gibi ölçü birimleri de kullanıldığı görülür. Özellikle 1 rub buğday ya da

ödenen toplam verginin 29.676 kg. yani yaklaşık 30 ton olduğu görülür.¹⁸⁶ Ayrıca buğdayın köylere oranla en fazla vergi sıralamasında Kara-Ârz, Çiftlik, Hins, Evzeni, Tufanç ve Tazegül köyleri ilk sırada yer alırken arpada ise bu sıralama Kân, Kara-Ârz, Çiftlik, Gez, Evzeni ve Sitavuk köyleri şeklinde devam etmektedir. Diğer yandan köylerin üretim istatistiklerine baktığımızda Ağzıaçık, Ahurcak, Arabköy, Başkesen, Çatak, Kabaktepe ve Sırlı gibi köylerde buğday, Kurtmahmud köyünde ise arpanın üretilmediği görülür. Aynı şekilde zegrek üretiminin sadece Emrecik, Şegav, Tekini, Titkir ve Topalçavuş köylerinde tarımının yapıldığı, küşnenin ise sadece Emrecik, Şegav ve Tazegül köylerinde yetiştirildiğini görmekteyiz. Ayrıca çavdar ziraatinin sadece Emrecik, Erkinis, Kevahor, Sovukçermik ve Sögütlü (Ova) köylerinde Giyah bağ, Taze ot ve Güzlük otların ise köylerin hemen hemen yarısında üretildiğini görmekteyiz. Bunun dışında çok az da olsa Arzuti, Cinis, Dinarkom, Mördülük, Nerdiban ve Süngerçiç köylerinde ise yine ekstra bostan gelirlerinin yazıldığı görülür. Çayır gelirlerinin vergiye oranlarına baktığımızda ise 1844 yılı içinde toplamda %4 civarında olduğu ayrıca ova genelinde tüm köylerde “dikili ağaç vergisi” yani meyve ve sebze tarzı ağaç vergilerine rastlanmamıştır.

3.6. HAYVANCILIK

Köy ve hanelerin gelir konusundaki en büyük gelirlerinden biride hayvancılıktır. Tarım ekonomisinin egemen olduğu sanayi devrimi öncesi dönemlerde bir çeşit birikmiş servet niteliği taşıyan hayvancılık, Erzurum Ova köylerinde ikinci tür gelir kaynağı arasında yer almıştır.¹⁸⁷ Diğer yandan özellikle binek hayvancılık konusunda beklenen fayda, gelirden ziyade efor ve enerjilerinden elde edilecek performanslarıydı. Öyle ki teknolojinin yetersiz olduğu dönemlerde hayvanların özellikle tarla sürümü, yük taşımacılığı ve gübreleme gibi konularda köylülere büyük fayda sağladıklarını ifade edebiliriz. Ayrıca hayvancılığın hane halkı için et ve süt gibi temel besin ihtiyaçlarını karşılama konusunda oldukça önemli paya sahiptirler.

Diğer yandan Erzurum Ovası’nda tarım ve hayvancılık, tüm tarım toplumlarında olduğu gibi birbiriyle iç içe geçmiş kavramlardı. Hayvancılığın yapılabilmesinin asgari

arpanın 1 god ölçüğün 1/4’e denk geldiği hesap edilirse toplamda mevcut 147 rub verginin kg. değerine çevrilince yaklaşık 36 kg. tarımsal ürün defterlerde yerini almıştır.

¹⁸⁶ Diğer yandan tahıl ürünlerinin devlete ödenecek vergi miktarından yola çıkarak mevcut arazilerden elde edilen toplam tarımsal hasılatın kg. cinsinden değerini hesapladığımızda, 1844 yılı devlete ödenen toplam vergi miktarının 29.676 kg. olduğu, bunu da %10 ile çarptığımızda ise ovadaki tüm köylerden toplamda 296.760 kg. yani yaklaşık 298 ton hasılat elde edilmiştir.

¹⁸⁷ Haydar Çoruh, **Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)**, Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları En, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997, 95.

şartlarından biri de bölgede yeterli düzeyde tarım arazilerine sahip olmaktan geçmekteydi. Ayrıca klasik dönemde hane sahiplerine tahsis edilecek arazilerin yüz ölçümlerinin genellikle bir çift öküzün sürebileceği efora göre belirlenmiş olması¹⁸⁸ hane sahiplerinin yıllık üretim planlamasında önemli bir role sahipti.¹⁸⁹ Yani hanelerin asgari geçimi sağlayan arazilerin toplam hayvan sayılarıyla doğru orantılı olması yıllık planlama için zaruri bir hal almaktaydı. Aksi takdirde ihtiyaçtan fazla hayvan miktarı hane sahiplerinin ekonomik gelirini riske atabilir ya da başka bir hane toprağına muhtaç hale getirebilirdi. Bu durum hane sahiplerinin özellikle arz-talep dengesi açısından ihtiyaç fazlası hayvanları elden çıkarmasına ya da yem satın alma yoluyla daha fazla sermaye harcamasına neden olabilirdi.¹⁹⁰

Erzurum Ovası'nda hayvan popülasyonunun yazımı yapılırken öncelikle büyükbaş, küçükbaş, binek-yük ve arıcılık olarak niteliksel yapılarına ve ana türlerine göre kategorize edilmiştir. Yani hayvanlar bir nevi cins-tür ilkeselliği içinde alt tür ve türevlerine ayrılmıştır. Öyle ki bu türevleri belirleyen en önemli niteliksel unsur ise hayvanların yaşı ve cinsiyetleriydi. Özellikle yaş durumlarıyla alakalı hayvanların düge, mozik, buzağı şeklinde kategorize edilmesinin nedeni bir sonraki sayımlarda vergi kapsamına dahil edileceği düşüncesinden ileri gelmekteydi. Bu ayrıntılı durum hem hayvanların yazımı konusunda kolaylık sağlayacak hem de kayıtdışılığın bir ölçüde önüne geçilmiş olacaktı. Bazen de aynı cinslere ait hayvan türlerinin farklı isimler altında ifade edildiğini görmekteyiz.¹⁹¹

3.6.1. Büyükbaş Hayvan Miktarı

Defterlerde hayvan isimleri belli bir düzen içerisinde yazılmaktaydı. Özellikle sağman olarak nitelendirilen büyük ya da küçükbaş hayvanların gelir sınıfından sayılmış

¹⁸⁸ Halil İnalçık, "Çiftlik", *D.İ.A.*, 8, 1993, 313.

¹⁸⁹ Köylerde tarla uzunlukları ortalama 3 somar ve daha küçük ziraai ünitelere bölünmüş olması genellikle arazi yapısı ve çeki hayvanının gücüyle alakalıydı. Öyleki uzun metrajlı arazilerin ekimi, biçimi ve sürüm işlemleri gerek ziraatı yapan köylü üzerinde ve gerekse çeki hayvanı üzerinde olumsuz etki oluşturduğu görülmüştür. Ayrıca bölgede yapılan bilimsel araştırmalarda tarla sürümünde hayvanların maksimum fayda sağladığı uzunluk 1-3 somar arasında olduğu görülmüştür. Bu durumdaki arazilerde iş verimliliği konusunda %16 gibi bir artış sağlandığı görülmüştür. Ayrıca Erzurum Ovası'ndaki arazilerin yaklaşık %61'i 1-3 somar arasında olduğu görülür.

¹⁹⁰ Geçmişte yapılan araştırmalarda bir ineğin yıllık kaba yem miktarının ortalama 4, 5 ton olduğu tespit edilmiştir. Bu yem miktarını karşılamak için ise ortalama en az 2, 5 dönüm sulu veya 5 dönüm kuru araziye ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca bir ineğin günlük ortalama 12 kg. ot tükettiği bir durumda her hane sahibi mevcut arazisine göre bir ekonomik planlama yapmak zorundaydı. <https://www.tarimorman.gov.tr/2020/Aralik/HAYGEM/Belgeler/Hayvanc%C4%B1%C4%B1k/B%C3%BCy%C3%BCKba%C5%9F%20Hayvanc%C4%B1%C4%B1k/2017%20Y%C4%B1%C4%B1/B%C3%BCy%C3%BCKba%C5%9F%20Hayvan%20Yeti%C5%9Ftiricili%C4%9Fi.pdf>

¹⁹¹ Esb-Tay, Kırak-Bargir, Medek-Manda şeklinde her iki isimlerde yazılmıştır.

olmaları belli bir disiplin içerisinde yazılmasına neden olmuştur. Genellikle sağman hayvanlar defterlerde kendilerine münhasır bölümlerde hane isimlerinin hemen altında mezru/gayr-i mezru arazilerden sonra yazılmaktaydı. Ayrıca sağman nitelikli hayvanlardan hasılat-ı senevisi yani yıllık geliri yüksek olandan düşük olana doğru yazılması yine defter disiplinin bir parçası sayılmıştır. Sağman dışındaki hayvanların sıralamasına ise çok fazla dikkat edilmediği gibi yaklaşık 53 farklı tür şeklinde yazıldıkları görülür. Bunlar genellikle kısır, düge, yavru, mozik, kara sığır, dölsüz, erkek ya da dişi durumuna göre ve belli bir sınıflandırmaya tabi tutulmuşlardır.

Erzurum Ovası'nda tüm hanelere ait yapılan sayım sonucuna göre toplamda 9.028 adet büyükbaş hayvan olduğu görülür.¹⁹² Bunlardan 5.006'sı sağman olarak ifade edilen manda ve ineklere aitti. Yaklaşık 4.022'si ise diğer büyükbaş'ın farklı türlerine aitti. Ayrıca sağman grubuna mensup büyükbaş hayvanlara bakıldığında yaklaşık 4.416'sının yani %48,9'unun sağman ineklere ait olduğu, 590 yani %6,5'inin ise sağman manda veya camuslara ait olduğu görülür.¹⁹³ Yine sağman ineklerin yıllık gelirleri 30 kuruş, sağman manda ya da camusların ise 60 kuruş yıllık geliri olduğu kabul edilirse sağman ineklerden bir yılda toplamda 132.480 kuruş, mandalardan ise 35.400 kuruş gelir elde edilmiştir. Her grubun gelirini topladığımızda ise büyükbaş hayvanlardan toplam da 167.880 kuruş gelir elde edilmiştir. Diğer yandan sağman dışındaki 4.018 adet hayvanın ise herhangi bir gelir kapsamında yazılmadığı görülmüştür. Bu hesaptan yola çıkarsak toplam büyükbaş hayvanların %55,4'ünün gelir sınıfında olduğu yaklaşık %44,6'sının ise gelir dışında kaldığı görülür. Sağman dışındaki toplam 4.022 büyükbaş hayvanın ayrıntılarına baktığımızda; bunların 985'i erkek, dişi, kısır ve yavru mandadan oluşurken yaklaşık 1.446'sının mozik türünden, 1.065'i farklı inek türlerinden ve son olarak 520'sinin ise tosun sınıfından meydana geldiğini görmekteyiz. Bu durumda özellikle tosun ve mozikler gelir sınıfı dışında bırakıldığı görülür.

¹⁹² 1960 yılında Erzurum il genelinde toplamda büyükbaş hayvan sayısı 1.8 milyon adetken bu oran 1985 yılında 3.6 milyon seviyesine çıkmış olduğu görülür. Bu durumda totalde %200 lük bir artış söz konusu olmuştur. Doğanay, "Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri", **Şehri Mübarek Erzurum**, 340.; Ayrıca günümüzde TÜİK ve Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının verilerine göre 2019 yılı il genelinde ise toplamda 827.806 büyükbaş ve 1.609.500 küçükbaş hayvan mevcut olduğu görülmektedir. Büyükbaş hayvanlar konusunda en büyük oranın ineklere ait olmasının sebebi ineklerin gerek süt veriminde gerekse de ömür süresinin 18-22 yıl olmasından ileri gelmekteydi. https://www.tarimorman.gov.tr/2020/Aralik/SGB/TARYAT/Belgeler/il_yatirim_rehberleri/erzurum.pdf, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hayvansal-Uretim-Istatistikleri-Haziran-2019-30729>

¹⁹³ Manda grubu yazılırken genellikle Camus, Medek ya da Manda şeklinde farklı şekillerde yazıldığı görülmektedir.

Diğer yandan büyükbaş konusunda en fazla hayvana sahip köy sıralamasında; 461 baş hayvanla Kân köyü ilk sırada yer alırken bunu 339 başla Müdürge köyü takip etmekteydi. Ardından sırasıyla 323 başla Evzeni, 279 başla Kara-Ârz, 275 başla Sitavuk, 228 başla Cinis, 206 başla Kızılkilise, 205 başla Hins, 188 başla Kevahor ve 174 başla ise Tufanç köyü ilk sırada yer almaktaydı. Yine büyükbaş hayvan gelirine baktığımızda köylerin toplam hayvan sıralamasından farklı olduğunu bununda temel sebebi sağman camusla, sağman inek arasındaki yıllık gelirlerinden oluşan farktan kaynaklandığını görmekteyiz. Bu açıdan toplam büyükbaş hayvanların gelirlerine bakıldığında Kân köyü 12.150 kuruşla ilk sırada yer alırken bunu 5.970 kuruşla Evzeni köyü ve 5.820 kuruşla Müdürge köyü takip etmekteydi. Ardından sırasıyla, Sitavuk'ta 4.770 kuruş, Kara-Ârz'da 4.740 kuruş, Cinis'te 4.440 kuruş ve 3.930 kuruş Tufanç köyü yer almaktaydı. Özellikle toplam hayvan miktarı sıralamasında yer alan Müdürge, Kara-Ârz, Kızılkilise, Kevahor ve Hins köylerinin toplam hayvan geliri sıralamasında geriye düştüklerini görmekteyiz. Hayvan gelirleri konusunda en düşük gelire sahip köylere baktığımızda ise Kurdmahmud 90 kuruş, Zerdige 180 kuruş ve Mahanda ise 240 kuruşla son sırada yer almaktaydı.

Diğer yandan büyükbaş hayvanlarla ilgili farklı istatistikleri değerlendirecek olursak özellikle sağman ineklerin tüm köylerde yer alırken sağman camus ya da mandlerın sadece 79 köyde kayıtlı olduğunu görmekteyiz. Tüm nüfus ve büyükbaş hayvanların sayıları ele alınarak yapılan hesaplama da ortalama $\text{somar}^2/\text{m}^2$ ye 2 hayvan, hane başına ise ortalama 2,6 adet büyükbaş hayvan düştüğünü görmekteyiz. Yine toplam büyükbaş hayvanların yaklaşık 3.192 (%36)'si gayrimüslimlere, 5810 (%64)'i ise Müslümanlara aitti. Yine gayrimüslimlerin nüfusu göz önüne alındığında ortalama bir haneye 3 büyükbaş hayvan düşerken Müslümanlarda bu rasyo ortalama 2,4 hayvan düşmekteydi. Ayrıca Müslüman hanelerde 869 (%14,9) hanenin gayrimüslimlerde ise 336 (%10,5) hanenin herhangi bir büyükbaş hayvanı bulunmadığı görülür. Diğer yandan tüm haneler incelendiğinde en fazla büyükbaş hayvana sahip haneler sıralamasında; Kevahor köyünden Çavuşzade Ömer beğ'in 22, Cinis köyünden Hacı Ömerzade Halid beğ'in 21 ve Terkini köyünden İbrahim Ağa oğlu Ahmed beğ'in ise 18 adet büyükbaş hayvana sahip olduğu görülür.¹⁹⁴ Yine aynı şekilde gayrimüslim hanelerde Hins köyünden Çanakçı oğlu Mıgırdiç zimmînin 26 adet, Kızılkilise köyünden Arakil oğlu Kirkor zimmînin 26 adet ve

¹⁹⁴ BOA, ML.VRD.TMT.d.06932; BOA, ML.VRD.TMT.d.06945; BOA, ML.VRD.TMT.d.06948.

son olarak Sitavuk köyünden Keşiş oğlu Kapar zimmînin ise 22 adet büyükbaş hayvana sahip olduğunu görmekteyiz.¹⁹⁵

Bunların dışında M. 1840/H. 1256 yazımlarında hayvanlarla ilgili verilen bilgilerde genellikle ücret bedelleri yazılıyorken, 1844/H. 1261 yazımların da ise bu ifade çıkarılarak yerine hasılat-ı senevisi yani hayvanların yıllık kazanç miktarları yazılmaya başlanmıştır. Diğer yandan sağman olarak ifade edilmeyen hayvan türlerinin gelir grubuna dahil edilmediği görülsede esas amaç ekonomik potansiyeli tespit etmek olduğundan, bu tarz vergi dışı unsurlarda defterlerde yer almaktaydı. Örneğin; binek hayvanı olarak kullanılan at, eşek ve katır gibi hayvanlar vergi dışı olmasına rağmen ticarî olarak çift sürme, kiraya verme ya da nakliyatçılık gibi işlerde kullanıldığı takdirde kazanç miktarları vergiye tabi olarak yazılabiliyordu.¹⁹⁶

3.6.2. Küçükbaş Hayvan Miktarı

Defterlerde küçükbaş hayvanların koyun, keçi ve oğlak adıyla üç farklı başlık altında yazıldığını görmekteyiz. Bunlarda alt türevlerine ayrılırken kısır ve tohlu şeklinde kategorize edilmekteydi. Ayrıca küçükbaş hayvanlar defterlerde genellikle ağnam, ganem, çebiç, şişek, teke, koç ve kuzu şeklinde farklı isimlerle kaydedilmiştir. Küçükbaş hayvanlardan sadece sağman koyun ile sağman keçiler gelir kapsamına alınmış yıllık kazançlarının 8 kuruşla 12 kuruş arasında yazıldıklarını görmekteyiz.¹⁹⁷

Diğer yandan tüm hanelerde mevcut küçükbaş hayvan sayısına bakıldığında toplamda 21.798 adet küçükbaş hayvan olduğu görülür. Bunların yaklaşık 12.719 (%58,3)'ünün sağman koyunlardan, 487 (%2,2)'si ise sağman keçilerden meydana

¹⁹⁵ BOA, ML.VRD.TMT.d.06902; BOA, ML.VRD.TMT.d.06929; BOA, ML.VRD.TMT.d.07006.

¹⁹⁶ Sağman olarak ifade edilen hayvanların yıllık kazançlarının yazılmasına rağmen bunların yıllık süt üretimiyle alakalı herhangi bir kayıta rastlanmadığı görülür. Fakat böyle bir kayıt olmasa da günlük bir ineğin ortalama 10 litre, manda veya camusun ise 6 litre dolayında süt verdiğini düşünürsek, yılda 305 gün sağılan inekten 3.050 litre ve yine yılda 240-250 gün arasında sağılan mandadan 1.500 litre süt verimi sağlandığı düşünülebilir. Aynı durum küçükbaş hayvan içinde geçerli olup ortalama bir koyun sezonluk 50-60 litre, keçinin ise 180-220 litre arasında süt veriminin elde edildiğini görmekteyiz. Bu durumda ova genelinde mevcut sağman hayvanların sayılarından yola çıkarak bir yıllık toplam süt üretimini ifade edecek olursak toplamda tüm sağman ineklerden elde edilen süt miktarı 15.224.080 milyon kg.dır. Yine 20 litre yağdan ortalama 1 kg. tereyağın elde edildiğini düşünürsek bu durumda ova genelinde tüm sağman hayvanlardan 761.204 kg. tereyağı üretilebilir olduğunu görmekteyiz. Ayrıca 6 kg. süttten 1 kg. peynir elde edildiğine göre ova genelinde sağman hayvanlardan toplamda 2.537.346 kg. peynir elde edilebilir. Özellikle bunları hane sayılarına böldüğümüzde ortalama bir haneye yıllık 758, 5 kg. peynir ve 227, 5 kg. hayvansal yağ düşmektedir.

¹⁹⁷ Aynı döneme ait Erzurum'a bağlı Bayburt kazasının temettuat defterlerini incelediğimizde sağman koyun ve sağman keçiden birim başına 15 kuruş gelir elde edilmiştir.(Yunus Özger, **Temettuat Defterleri Işığında Bayburt Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu**, Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enst., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2001, 48).

geldiğini görmekteyiz. Bunların dışında yaklaşık 6.726'sı ise toklu, kısır, dişi ya da erkeğin ise farklı isimler altında yazılmıştır. Yine sağman grubunun yıllık gelirlerine baktığımızda 152.628 kuruş gelire sağman koyun ilk sırada yer alırken bunu 3.896 kuruşla sağman keçi takip etmekteydi. Bu durumda küçükbaş hayvanlardan elde edilen toplam gelir miktarı 156.524 kuruştur. Yine köylere nazaran küçükbaş hayvanların sıralamasına baktığımızda; Kilisecik 1.197, Kızılkilise 738, Kân 714, Geyik 680, Müdürge 627 ve son olarak Cinis köyünde ise 618 küçükbaş hayvan mevcuttu. Ayrıca toplam küçükbaş hayvan sayısını nüfusa böldüğümüzde ortalama hane/kişi başına 6,5 hayvan düşerken aynı şekilde toplam küçükbaş hayvanın mevcut köylere oranı ise ortalama köy başına 189 adetti. Yine aynı şekilde toplam küçükbaş hayvan gelirinin hane/kişi başına oranı ise 46,7 kuruş olup hayvan başına ise ortalama 0,8 somar arazi düşmekteydi. Küçükbaş hayvanların Müslüman ve gayrimüslimlere oranlarına baktığımızda 16.571 adet küçükbaş hayvanın müslümanlara, 5.227'si ise gayrimüslimlere aitti. Ayrıca hane bazlı küçükbaş hayvan sayısına baktığımızda ise en fazla hayvana sahip haneler sıralamasında, Kilisecik köyünden Osman oğlu İbrahim'in 915 adet, Kızıllorak köyünden Ali oğlu Hasan'ın 203 adet ve Zaggi köyünden Evvelüz oğlu Hasan'ın ise 150 küçükbaş hayvana sahip olduğu görülür. Diğer yandan Mülk köyünde ise herhangi bir küçükbaş hayvana rastlanmamıştır.¹⁹⁸

3.6.3. Binek ve Yük Hayvan Miktarı

Erzurum Ovası' geneline baktığımızda binek ve yük hayvanlarının toplam sayısının 5.592 baş olduğunu görmekteyiz. Bunların 4.789'u yani %85,6'sı öküzlerden, 754 (%13,4)'ü at ve bargir grubuna, yaklaşık 49 (%1)'i ise merkeb veya hımar grubuna aitti. Ayrıca binek hayvan grubunda yıllık hasılat gelirleri olan tek tür ise Kısraklardı. Kısrakların yıllık hasılatları ise 60 kuruş olarak belirlenmişti. Bu durumda 754 adet at ve bargir türünün sadece 247'sinin Kısrak olduğunu düşünürsek toplamda 14.820 kuruş gelir elde edilmiştir. Toplam yük ve binek hayvanların durumuna bakıldığında öküzün özellikle at ve merkebe göre daha fazla tercih edildiğini görmekteyiz. Oysa ki çeki hayvanları üzerinde yapılan bir araştırmada, bir öküzün tek sabanla 1 saatlik işte 255 m² sürdüğü yeri, bir at yaklaşık 316 m² lik alanı sürebilmekteydi. Yine aynı şekilde bir saatte bir at ortalama 330 kg. ot taşırken, öküz ortalama 120 kg. taşımaktaydı.¹⁹⁹ Ayrıca bu iki yük hayvanının

¹⁹⁸ BOA, ML.VRD.TMT.d.06915.

¹⁹⁹ Bunun en temel sebeplerinden biri, özellikle taşlık arazide öküzün daha güçlü bir konvansiyonel güce sahip olmasına bağlanabilir. Ayrıca öküz ve at konusunda talep miktarını etkileyen faktörlerden biri de Erzurum ve ova köylerinde yaygın olan birtakım batıl düşüncelerin olduğu görülmektedir. Özellikle "öküz'ün girmediği tarladan bereket beklenmez" ya da "atın ayağının değdiği tarladan uğursuzluk gelir"

adım uzunluğu, nefes sayısı, sürat yapıları ve yıllık çalışma kapasiteleri ve etolojik olarak yapıları incelendiğinde atın öküze ve mandaya göre daha az hasta ve daha uzun ömürlü olmasına rağmen Erzurum Ovası'nda öküze olan talep daha fazlaydı.²⁰⁰

Diğer yandan toplam binek-yük hayvanların köylere oranına baktığımızda ortalama köy başına 48,6 yük-binek hayvanı düştüğü, nüfusa oranladığımızda ise hane başına ortalama 1,6 adet binek-yük hayvan düştüğünü görmekteyiz. En fazla binek-yük hayvana sahip köy sıralamasına baktığımızda Kân'da 299, Evzeni'de 274, Sitavuk'ta ise 152 binek-yük hayvanı mevcuttu. Yine toplam rakamın yaklaşık 3.833 (%68,5)'ü Müslümanlara, 1759 (31,4)'u ise gayrimüslimlere aitti. En fazla binek-yük hayvanın olduğu haneler ise; Cinis köyünden Hacı Ömerzade Hüseyin Ağa'nın 11 adet, Sovukçermik köyünden Mıko oğlu Baho'nun 11 adet ve son olarak yine Cinis köyünden Hacı Ömerzade Halid Ağa'nın 10 adet binek ve yük hayvana sahiptiler.

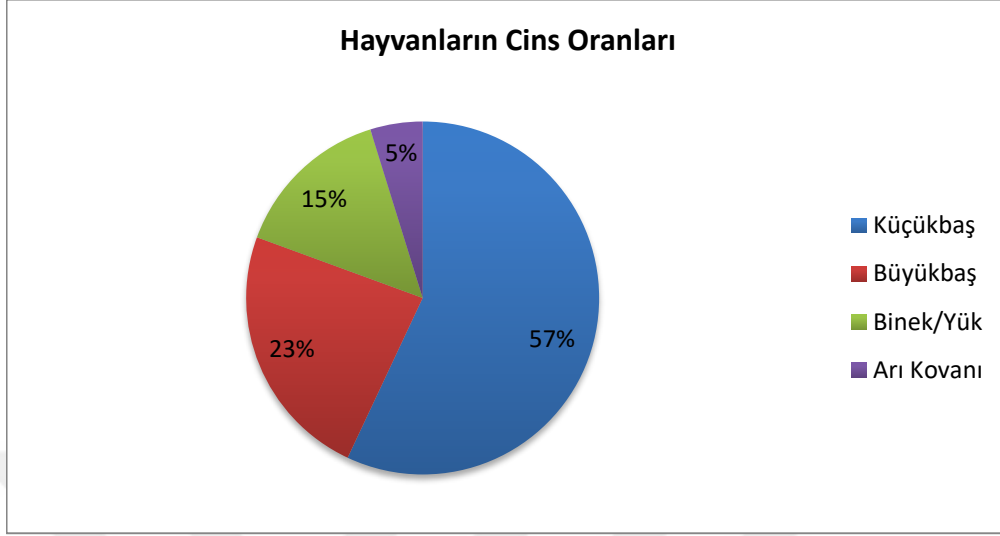
3.6.4. Arıcılık Faaliyeti

Hane reislerinin gelir kaynaklarından birisi de arı yetiştiriciliğidir. Ova genelinde yaklaşık 73 köyde arı kovanının mevcut olduğu ve her kovanın yıllık gelirlerinin ise ortalama 5 kuruş olduğu hesaplanmıştır. Yaklaşık 42 köyde ise arı kovanı ve gelirlerine dair herhangi bir bilgi mevcut değildi. Bu durumda 73 köyde yaklaşık 1.833 adet arı kovanı olduğu düşünülürse ortalama bu kovanlardan 9.165 kuruş gelir elde edilmiştir. Diğer yandan en fazla arı kovanı 208 kovanla Geyik köyü ilk sırada yer alırken, ardından bunu 111 kovanla Başkurt Deresi ikinci sırada yer almaktadır. Üçüncü sırada ise 98 arı kovanıyla Paşaki köyü yer almaktaydı.

şeklindeki düşünceler bu konudaki hakim düşünce yapısını ortaya koymaktadır. (Hamza Dinçer, **Erzurum ve Havalisinde Kullanılan Çeki Hayvanlarının Ziraatta İş Yapabilme Kabiliyetleri Üzerinde Bir Araştırma**, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:165, Ziraat Fakültesi Yayınları No: 83, Baylan Matbaası, Ankara 1973, 129-134).

²⁰⁰ Ömer Yazan, "19.y.y. sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: "Çiftlik İdaresi" Örneği", **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, (9), 2018, 293.

Grafik 11
Köylerdeki Hayvan Miktarları (%)

3.6.5. Hayvancılıkla ilgili Genel Değerlendirme

Defterlerde tüm köylere ait hayvanların genel değerlendirmesini yaptığımızda ova genelinde toplam da 36.418 adet hayvan olduğu görülür.²⁰¹ Yine bu hayvanlar içerisinde sağman olarak ifade edilen hayvanlardan toplam da 339.224 kuruş gelir elde edilmiştir. Tüm hanelerin ortalama gelirlerinin 1.561.799 kuruş olduğu hesap edilirse hayvanların toplam gelire oranı yaklaşık %21,7 olduğunu görmekteyiz. Ayrıca toplam hayvan miktarının 21.798 (%59,8)'i küçükbaş, 9.028 (%24,7)'i büyükbaş ve 5.592 (%15,3)'si ise binek ve yük hayvanlardan meydana gelmekteydi. Bu durumda küçükbaş hayvan miktarı açık ara ilk sırada yer alırken büyükbaş hayvan grubu ikinci sırada ve son olarak binek-yük hayvan grubu ise üçüncü sırada yer almaktadır. Diğer yandan toplam hayvan ve toplam arazi miktarını karşılaştırdığımızda ortalama hayvan başına 2 somarlık arazi,²⁰² hane başına ise ortalama 11 hayvanın düştüğünü görmekteyiz. Toplam hayvan miktarından yola çıktığımızda köy başına ise ortalama 317 adet hayvan düşmekteydi. Yine en fazla hayvan sayısına sahip köyler sıralamasında 1.474 adet hayvanla Kân köyü ilk sırada yer alırken, 1.276 ile Kilisecik ikinci sırada yer almaktaydı. Ardından sırasıyla Müdürge 1.098, Evzeni 1.097 ve Kızılkilise köyü ise 995 hayvana sahipti. Ayrıca en fazla hayvana sahip hanelere baktığımızda; Kilisecik köyünden Osman oğlu İbrahim'in 925 adet, Kızılışorak köyünden Ali oğlu Halil'in 221 adet, Zaggi köyünden Evvelüz oğlu Hasan'ın 161 adet, Cinis

²⁰¹ Toplam hayvan miktarına arı kovanları dahil değildir.

²⁰² Yine bu arazilere çayır arazileri dahil değildir. Çünkü çayır alanlarının yüzölçümlerinin dönüm üzerinden yazıldığı gibi somar konusunda ki karşılıklarının tam olarak hangi miktarı ifade ettiği belirsizlik taşıdığından bunların sadece dönüm üzerinden hesaplaması yapılmıştır.

köyünden Hacı Ömerzade Halid Beğ'in 150 adet, Cinis köyünden Hacı Ömerzade Hüseyin Ağa'nın 143 adet ve son olarak Zaggi köyünden Bitli oğlu Yakın'ın ise 143 adet hayvana sahip olduklarını görmekteyiz. Bu durumda en fazla hayvana sahip ilk beş köyün toplam hayvan sayısı %16,3 iken, en fazla hayvana sahip ilk altı hanenin ise ortalama hayvan sayısı %4,7'dir. Bunların dışında toplam sağman hayvanların oranına baktığımızda ise bu rakamın %55,7 olduğunu görmekteyiz. Ayrıca dini nüfuslara göre hesaplama yaptığımızda toplam hayvan miktarının yaklaşık 26.455 (%72,6)'sı Müslümanlara, 9.963 (%27,3)'ü ise gayrimüslimlere aittir. Diğer yandan tüm köy ve hanelerde yaklaşık 1.020 (%30,4) hanenin ise herhangi bir hayvana sahip olmadığı görülür.

Diğer yandan Erzurum ova köylerinde deve, tavuk ve balık gibi hayvanların gelir kayıtlarına ise rastlanmamıştır.²⁰³ Oysa İpek yolu üzerinde bulunan bölgenin özellikle devenin kullanıldığını farklı kaynaklardan öğrenmemize rağmen defterlerde yazılmaması dikkat çekicidir.²⁰⁴ Ayrıca devenin yazılmaması muaf olduğu anlamını taşımaz. Zira aynı dönemde özellikle Erzurum merkez ve batı Anadolu bölgesi temettuat defterlerinde deveyle ilgili bilgilere yer verildiğini görmekteyiz.²⁰⁵

²⁰³ Oysa aynı yüzyıl içerisinde Erzurum'a gelen İngiliz seyyah H.F.B. Lynch ifadesine göre yılda Erzurum ve çevresinden 30-40 bin devenin ticarî olarak yük taşımacılığında kullanıldığı ve bunlardan yılda ortalama 81.000 ila 90.000 arası sterlin gelir sağlandıklarını ifade etmektedir. H.F.B. Lynch, **Armenia. Travels and Studies**, C. II, Londra, 1901, 207. Bunun dışında özellikle 18. yüzyılda İran seferlerine karşı günlüğü 25 akçeden toplam 92 devenin Erzurum ve çevresinden kiralandığı bilinmektedir (Fadimana Fidan, "Osmanlı-Safevi Savaşlarında Kars ve Erzurum'un Zahir Tedarikindeki Rolü (1730-1732 Örneği)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 11 (55), 2018, 263.; Yine tavuk vd. hayvanlardan alınan vergi ise 16. yüzyılda yayınlanan Kanunnameler ile yasaklanmıştır. İnalçık, "Erzurum", **İslam Ansiklopedisi (MEB)**, 353).

²⁰⁴ Aynı tarihte Erzurum merkez temettuat defterlerine göre 13 adet cemel türü devenin olduğu görülmektedir. Çoruh, **Temettuat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)**, 97.

²⁰⁵ Bozkurt, Nurgül, "1844-1845 Tarihli Temettuat Defterine Göre Kütahya Sancağı Dazkırı Kazası Evciler Köyü'nün Sosyal ve Ekonomik Yapısı", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 4 (19), 2011, 144.; Sinav, Sami, **1844-1845(H. 1260-1261) Tarihli Temettuat Defteri'ne Göre Uluborlu Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2007, 121.

Tablo 5**Köylerin Sahip Olduğu Toplam Hayvan Miktarı**

Köyler	Toplam Hayvan Miktarı	Köyler	Toplam Hayvan Miktarı
Kân	1474	Dinarkom	239
Kilisecik	1276	Başovacık	226
Müdürge	1098	Tazegül	226
Evzeni	1097	Karabıyık	220
Kızılkilise	995	Canören Ulya	213
Cinis	988	Yoncalık	211
Kara-Ârz	944	Pırtın	210
Geyik	829	Taşagül	208
Paşaki	731	Dencik	206
Başkurt Deresi	678	Mördülük	206
Sitavuk	616	Zuvans	205
Hins	574	Gircinkos	199
Söğütlü Ova	574	Saptıran	199
Topalçavuş	567	Yağmurcak	185
Ağzıaçık	552	Kabaktepe	184
Söğütlü Kurt.	551	Şegav	184
Tufanç	517	Aşkale	183
Rizekendi	513	Çatak	183
Kızılşorak	507	Alaca	178
Zagği	489	Tekedere	169
Çiftlik	455	Nerdiban	163
Karahasan	449	Pırnakapan	161
Sovukçermik	430	Arzuti	157
Kevahor	429	Mezra	156
Liç	426	Titkir	151
Gez	419	Haçkevank	148
Koşapınar	419	Başkesen	144
Kotanis	417	Hinzik	138
İrgemansur	405	Kuşçu	137
Seferzendani	391	Taşlıçayır	136
Haydari	371	Mülk	134
Kerriç	356	Pulur	133
Salasor	344	Tebrizcik	133
Badişin	340	Kayapa	128
Karakale	337	Pezgeriç	127
Serçeme	322	Şeyhuran	127
Erçik	318	Mahanda	126
Karor	317	Canören Süfla	118
Ümidim	308	Erkiniss	118

Tablo 5 (Devamı)

Zerdige	308	Kanber	118
Tuzcu	304	Arşuni	116
Sırlı	294	Genepe	115
Terkini	293	Yacevan	113
Emrecik	283	Süngerîç	109
Sos	282	Ağcakend	107
Arabköy	280	Person	105
Tivnik	275	Kuzgun	97
Ahurcak	272	Güngörmez	96
Özbek	271	Canören	95
Kâğdariç-i ulya	268	Karagöbek	87
Norşin	268	İsavank	84
Tepeköy	267	Girekösek	81
Köşk	249	Erinkâr	76
Sarıbaba	245	Musatanişman	72
Ilca	244	Gölviran	42
Tamra	244	Kurtmahmud	21
Komk	242		
Kızılkale	241		
Künbet	240		

3.7. ERZURUM OVASI'NDAKİ MESLEK GRUPLARI

Meslekler tarih boyunca her ferdin, kabiliyetleri ile yaşadığı sosyal ve iktisadi çevrenin şartları ölçüsünde bir mal üretme ve ürettiği malı kendi ihtiyacından fazlasını satma yoluyla geçimlerini sağladıklarını ifade edebiliriz. Bu durum toplumdaki fertler arasında zamanla iş bölümünü ortaya çıkarmış ve buna görede meslek dallarının teşekkül ettiğini düşünebiliriz. Bu açıdan bilhassa Osmanlı toplumunda her meslek erbabı kişinin uyması gereken birtakım kuralların mevcut olduğu ve bunlarında genellikle “lonca teşkilatı” adı altında denetlendiklerini görmekteyiz. Bu lonca teşkilatların mesleğin sosyal hayat içindeki fonksiyonuna göre de ferdin gelir seviyesini ve itibarını belirleyici etkisinin olduğunda unutmamamız gerekir.²⁰⁶

Diğer yandan Erzurum ova köylerinin tarım dışı meslek gelirleri çok çeşitli olsa da belli başlı meslekler etrafında toplanmasından dolayı kategorize edilmesi oldukça kolaydır. Öyle ki hane sahiplerinin büyük bir çoğunluğunun genellikle tarım veya ziraatle uğraşması bu konudaki tasnifi kolaylaştırmıştır. Meslekler tarif edilirken genellikle hane sahiplerine

²⁰⁶ Sami Sinav, 1844-1845(H. 1260-1261) Tarihli Temettuat Defteri'ne Göre Uluborlu Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Isparta 2007, 49-50.

ait bölümün hemen giriş kısmında ve dikine olarak yazılan bölümün girişinde ifade edilmekteydi. Bunun dışında azda olsa hane isimlerinin yazıldığı bölümde de meslek tarifleri yapılmıştır. Defterlerde meslekler genellikle ----- idüğü, ----- olduğu, ----- esnâfi, şeklinde yazılmaktaydı. Çiftçiler genellikle “erbab-ı ziraatten idüğü” ya da Ashab-ı çiftlikattan idüğü şeklinde yazılırken, zanaat sahipleri ise genellikle “Çerçi esnafından idiği” veya “Çulha esnafından olduğu” şeklinde ifade edilirdi. Bazı hanelerde aile reisinin hem ziraatle hem zanaatle uğraştıkları da görülmüştür. Zanaat sahibi olan hane reislerinin mesleki olarak kazandığı miktar yekun kısmında ayrıntılı bir şekilde ifade edilebiliyordu. Hane reislerinin özellikle Erzurum merkeze yakın olan köylerde mesafe avantajını kullanarak hem ticaret hem de zanaat gibi değişik meslekleri icra ettikleri görülür. Erzurum Ovası’nda yer alan meslek grupları Tablo 6’da ifade edilmiştir.

Tablo 6
Erzurum Ova Köyleri Meslek Dağılımı

Meslekler	Hane/Kişi Sayısı
Erbab-ı Ziraat	2378
Hidmetkar (Hodak,Irgat,Maraba,Hamal)	234
Çoban	156
Çulhacılık²⁰⁷	130
Yapıcı²⁰⁸	51
Kalaycı	42
İmam	35
Arabacı²⁰⁹	30
Hımar-Bargir İşletmeciliği²¹⁰	28
Hatabcılık²¹¹	24
Muhtar	23
Celebcilik²¹²	17
Keşiş	16
Bezirci²¹³	13
Çerçi²¹⁴	10
Debbağ²¹⁵	10

²⁰⁷ El tezgâhında bez dokuyan kimse, dokumacı.

²⁰⁸ Genellikle inşaat işleriyle uğraşanlar için ifade edilmektedir.

²⁰⁹ Nakliye işleriyle uğraşanlar için kullanılmaktadır.

²¹⁰ Eşek yetiştiriciliği ve ticareti yapan kimse

²¹¹ Odunculuk işleriyle uğraşanlar.

²¹² Koyun ticareti yapanlar.

²¹³ Keten tohumuyla uğraşanlar.

²¹⁴ Köy, pazar vb. yerlerde dolaşarak ufak tefek tuhafiyeye eşyası satan kimse.

²¹⁵ Deri terbiye eden kimse.

Tablo 6 (Devamı)

Kazancı	8
Katip	8
Değirmenci	7
Gön Nakil ve Ticareti²¹⁶	7
Tohumcu	8
Kürekçi	6
Haffaf²¹⁷	6
Duvarcı	6
Silk-i Askeri Şahaneden²¹⁸	6
Çavuş	5
Terzi	5
Muytab²¹⁹	5
Berber	5
Demirci/Timurcu	5
Oduncu	4
Bostancı	4
Tüccar	3
Kethüda²²⁰	3
Bezzaz²²¹	3
Kizir²²²	3
Dülger²²³	3
Kadı	3
Bıçkıcı²²⁴	2
Nalbur²²⁵	2
Sınıkçı²²⁶	2
Muhzırbaşı²²⁷	2
Sarraf	2
Taşçı	2
Tahtacı	2
Çiftlik Kethüdası	2

Yukarıdaki tablonun dışında Erzurum Ovası'nda Alafdarıcı, Alaybeği, Askeri Nizamiye Müdürü, Askeri Nizamiye Başkatibi, Attar, Ayrancı, Bakkal, Barutçu, Binbaşı,

²¹⁶ işlenmiş deri ve ticaretini yapanlar

²¹⁷ Kavaf, ayakkabı, terlik ve saire yapan ve satan kimse.

²¹⁸ Askeri personel

²¹⁹ Kıl dokuyan, dokumak sûretiyle kıldan çul, yem torbası vb. eşyâ yapan kimse, dokumacı.

²²⁰ Kahya. Devlet büyüklerinin buyruğunda çalışan, onların birtakım işlerini gören kimse.

²²¹ Bezci, kumaş satan, manifaturacı

²²² Köy muhtarı yardımcısı ya da köy bekçisi ya da kâhyası.

²²³ Marangozluk işleri yapanlar.

²²⁴ Bıçkı ile ağaç ve tahta kesen kimse.

²²⁵ Nal yapan demirci.

²²⁶ Kırık, çıkık kemikleri bağlayan, sağaltan kimse.

²²⁷ Mahkemelerinde mübaşir hizmetini gören kimse.

Cambaz, Çizmeçi, Dabak, Davulcu, Dellalbaşı, Dibekçi, Fincancı, Hamamcı, Kaşıkçı, Katırcı, Külahçı, Mesçi, Muhabir, Mücellid-i Şerif, Müezzin, Nalbant, Nüfus Nazırı, Oturakçı, Sabuncu, Saraç, Sazandan, Sipahi Emeklisi, Şişeci, Tenekeci, Topçu Asakir-i Şahane Alayından Topçu Yüzbaşısı, Tulumbacı, Yularcı, Yüzbaşı ve Zurnacı gibi mesleklerinde kaydedildiğini görmekteyiz.²²⁸ Yukardaki tablodan yola çıkarak ova genelinde toplamda 80'e yakın meslek grubunun varlığından söz edilebilir. Bu durumda toplam nüfusun 3.345 olduğu göz önünde tutulursa yaklaşık 968'inin belli bir meslek grubu içinde yer aldığını ifade edebiliriz. Yani nüfusun 2.378'i (%71) ziraatle uğraşırken, 968 kişisi (%28)'i ise tarım dışı zanaat ya da mesleklerden geçimlerini sağlamaktaydı. Yine erbab-ı ziraat dışındaki meslek gruplarının oransal nüfusuna baktığımızda meslekçilerin yaklaşık %7'sinin hizmetkar, %4,6'sının çoban, %3,8'nin çulhacılık, %1,5'inin ise yapıcı sınıfı içinde yer almaktaydı. Diğer yandan yukardaki tablodan yola çıkarak toplam meslekleri kategorize edecek olursak nüfusun yaklaşık 2.378'i birincil sektör denilen tarım/emek sektöründe, 415 kişisi yarı nitelikli sanayi sektöründe, 532 kişisi ise üçüncül sektör olan hizmet sektöründe çalıştıkları görülür. Ayrıca toplam 968 kişinin 742'ü Müslüman kişilerden meydana gelirken 226 kişisi ise gayrimüslimlerden meydana gelmekteydi. Bu durumda gayrimüslimlerin nüfusunun 1.005 kişiden olduğunu düşünürsek bu nüfuslarının yaklaşık %22'sinin meslek sahibi olduğu görülür. Bu oran Müslümanlarda ise yaklaşık %30'a ulaşmaktadır. Bu durum da Müslümanların mesleki alanlardaki eğilimi gayrimüslimlere nazaran daha fazla olduğu görülür. Kân, Tufanç, Sitavuk, Gez, Müdürge, Dinarkom gibi özellikle şehire yakın köylerde ise mesleki kazanımların daha fazla olduğu görülür. Ayrıca meslek gruplarına baktığımızda gayrimüslimlerin en yoğun oldukları meslekler Çulhacılık²²⁹, Dülger, Bezirci, Kalaycı, Arabacı, Bıçkıcı, Demirci, Terzi, Kazancı, Berber gibi mesleklerde uzmanlaştıkları görülür. Yine yukardaki tablodan yola çıkarak ifade edebileceğimiz başka bir husus ise hemen hemen tüm köylerde çobanlarla ilgili bilgi mevcut iken imam ve muhtarlara ait elde edilen rakam toplam köy sayısının çok

²²⁸ İfade edilen bu mesleklerin her biri bir kişiden meydana gelmektedir.

²²⁹ Toplamda 130 kişinin icra etmiş olduğu Çulhalık mesleğinin neredeyse tamamına yakınının gayrimüslimlerden oluştuğu görülür. Bir iki yer de çok az müslümanlar tarafından icra edildiği görülmektedir. Bu çulhalık mesleğiyle alakalı şunu ifade edebiliriz ki sadece Erzurum Ovası' köylerinde değil Erzurum'a bağlı merkez ya da Bayburt gibi sancaklarda dahi çulhalık yani dokumacılık mesleği genellikle gayrimüslim yani Ermeni nüfusuna ait kimseler tarafından icra edilmekteydi. Hatta bu dokumacılık içerisinde Müslümanlara ait olan ihramın gayrimüslimler tarafından dokunması bile bu alandaki tekelleşmeyi göstermektedir. Ürkmez, Naim, 1845 Tarihli Temettü Defterlerine Göre Bayburt ta Yaşayan Gayrimüslimlerin Sosyal ve İktisadi Vaziyeti, **Tarihi ve Kültürü ile 19. Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, 127-152.

altında kaldığı görülür.²³⁰ Ayrıca gayrimüslimler arasında çok az da olsa muhtar²³¹ ya da çoban²³² gibi mesleklerin yer aldığı görülür.

Diğer yandan bu meslek gelirlerinden toplam elde edilen hasılatın defterlere yazıldığı görülür. Öyle ki bu mesleklerden 1844 yılı için elde edilen toplam gelir 262.417 kuruş olarak hesaplanmıştır. İlerleyen bölümlerde ayrıntısını vereceğimiz üzere tüm köylerdeki deftere kayıtlı tüm hanelerin tarım, hayvancılık, zanaat vd. dahil tüm gelirlerinden elde ettiği 1.561.799 kuruş toplam gelirin 1.022.219 kuruşu ekili tarla ve çayırlardan elde edilmiş olduğunu, geriye kalan 262.417 kuruşun ise zanaat ve diğer gelirlerinden meydana geldiğini görmekteyiz. Bu durumda tarım dışı zanaat gelirleri toplam gelirlerin %16,8'inin oluşturmaktaydı. Yine tarım dışı zanaat gelirleri sıralamasında en fazla gelire sahip köyler Kân (%14), Evzeni (%10), Tivnik (%6), Sitavuk (%4), Gez (%4), Kerniç (%3), Kara-Ârz (%2) ve Badişindir (%2)dir. Öte yandan 262.417 kuruş geliri toplam zanaat sahibi hanelere böldüğümüzde hane başına ortalama 271 kuruş meslek geliri düşmekteydi. Çatak, Gölviran, Karagöbek, Kurtmahmud, Mahanda, Şeyhuran ve Zuvans gibi köylerde ise tarım dışı herhangi zanaat gelirine tesadüf edilmediği görülür. Yine mesleklerin ortalama gelirlerine baktığımızda hizmetkarların 200 kuruş, çobanların 200 kuruş, çulhalıktan 325 kuruş, yapıcılıktan 400 kuruş, imamlıktan 200 kuruş, arabacılıktan 230 kuruş, odun ticaretinden 225 kuruş, celeb ticaretinden 475 kuruş, çerçilikten 230 kuruş, debbağlıktan 275 kuruş, değirmencilikten 200 kuruş, dülgerlikten 750 kuruş, kizirlikten 210 kuruş, gön ticaretinden 175 kuruş ve kürekçiliktekte ise 175 kuruş ortalama gelir elde edildiği görülür.

²³⁰ Defterlerin son kısmında yer alan mühürlerin muhtar ya da azalar tarafından damgalanmasından yola çıkarak muhtar sayısında değişiklik olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bazı köylerin yekun kısmı yani damga kısmı olmadığından dolayı net rakamı tespit edemiyoruz.

²³¹ BOA, ML.VRD.TMT.d.06960

²³² BOA, ML.VRD.TMT.d.06902

Kân 11.433,5 kuruş ve Evzeni’de ise 5.182 kuruş gelir elde edilirken yaklaşık 71 köyde ise ortaklığa dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu ortakçıların elde etmiş oldukları tarım gelirleri a’şar-ı tenzili ifadesiyle defterlere yazıldığını görmekteyiz. Bundan başka ortakçının elde etmiş olduğu gelirler genellikle bir sonraki hane sıralamasında varsa diğer mallarıyla birlikte mahsup edilerek detaylı bir şekilde yazılmaktaydı. Ayrıca ortakçılar yine tarım arazilerinden elde etmiş olduğu gelirin %10’u üzerinden vergi vermekteydiler.²³³

Diğer yandan gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi devlet açısından önemli gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Genellikle klasik dönemden 19. yüzyıla kadar aynı oranlarla tahakkuk edilen cizye vergisi temettuat defterlerinde sunuf-ı selase adı altında a’lâ, evsat ve edna olarak üç farklı şekilde kategorize edildiğini görmekteyiz. Ayrıca 1834 yılında yapılan çalışmada a’lâ grubundan 60 kuruş, evsatından 30 kuruş, ednasından ise 15 kuruş alınmaktaydı.²³⁴ Buna göre Erzurum Ovası’nda a’lâ grubunda 56, evsat 811 ve ednanın 80 olduğunu ve bunlardan da toplam da 28.890 kuruş cizye gelirininde elde edildiğini görmekteyiz. Ayrıca bu konuda cizye gelirlerinin sadece 16 köyde yazılmış olduğunu bunların sıralamasında Kân, Sitavuk ve Müdürge köylerinden meydana geldiğini görmekteyiz.²³⁵

Yine ova genelinde ev/hane ve dükkan gelirlerine baktığımızda 2 parça evden 125 kuruş, 43 adet ve müşterekli dükkandan 926 kuruş gelir elde edilmiştir. Bu tür emlakın gelirleri defterlere kaydedilirken genellikle “mülkün bedel-i icaresi” şeklinde ifade edilirdi. Dükkan ve evlerin gelirleri yazılırken genellikle Erzurum’da hangi bölgelerde yer aldığı yazılmaktaydı.²³⁶ Bunların dışında Erzurum’un değişik bölgelerde yaklaşık 12

²³³ Ayrıca ortaklık yapan hanelere baktığımızda Müslüman kişilerin gayrimüslimler ile ortaklık yapabildiği gibi imam ya da ilmiye sınıfına mensup din görevlilerinin de gayrimüslimler ile doğrudan ortaklık yaptıkları görülmektedir. BOA, ML.VRD.TMT.d.06960.

²³⁴ Çoruh, **Temettuat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)**, 151-152.

²³⁵ BOA, ML.VRD.TMT.d. 6986; BOA, ML.VRD.TMT.d.07006; BOA, ML.VRD.TMT.d.06911.

²³⁶ Dinarkom ve Nerdiban köyünde yer alan ev ve dükkan mülkiyetleri ifade edilirken “Nazik çarşısında müşterekli dükkan”, “İçmeydan da dükkan, “Ayazpaşa mahallesinde hane” şeklindeki gayrimenkulların mahallerine varıncaya kadar detaylı bilgi verildiği görülmüştür. BOA, ML.VRD.TMT.d.06984; BOA, ML.VRD.TMT.d.17602.

kahvehaneden 450 kuruş²³⁷ 1 adet fırından 450 kuruş²³⁸, 3 adet ve 1 bab Bezirhaneden ise 350 kuruş²³⁹ gelir elde edilmiştir.

3.9. ERZURUM OVASI'NDAKİ TÜM HANE VE KÖYLERİN YEKUN GELİRLERİ

Temettuat defterlerinde hanelerin sahip oldukları tüm gelir grupları tek tek hesaplanarak merhumun bir senede tahminen temettuatı şeklinde ifade edilen yere yekunları yazılırdı. Ardından tüm hane yazımları tamamlandıktan sonra köydeki mevcut tüm hanelerin brüt gelirleri hesaplanarak defterin en son bölümünde köyün yekun temettuatı olarak ifade edilen kısma toplam gelirler yazılırdı. Bu durumda Erzurum Ovası'nda bulunan toplam 3.345 hanenin gelirlerine baktığımızda toplamda 1.561.799 kuruş brüt gelir elde ettiğini görmekteyiz. Köylerin toplam gelirlerine baktığımızda ise 81.415 (%5,2) kuruşla Kân köyü ilk sırada yer alırken, bunu 70.652 (%4,5) kuruşla Evzeni köyü takip etmektedir. Ardından sırasıyla Kar-Arz 58.750 (%3,7) kuruş, Çiftlik 42.506 (%2,7) kuruş, Gez 41.000 (%2,6) kuruş, Sitavuk 38.556 (%2,4) kuruş ve son olarak Hins köyünün 35.435 (%2,2) kuruş gelire sahip olduğunu görmekteyiz. Yine en zengin hanelere baktığımızda ilk sırada 4.367 kuruş ile Kızılsorak köyünden Ali oğlu Halil olup bunu Ümidim köyünden 3.830 kuruş gelirle Emin ağa oğlu Hacı Ahmed ağa takip etmekteydi. Devamında ise 3.551 kuruşla Badişin köyünden Toros oğlu Ohannes, Topalçavuş köyünden Mustafa oğlu Mehmed'in 3.215,5 kuruş ve Hins köyünden Çanakçı oğlu Mıgırdiç'in 3.198 kuruşla en zengin hane sıralamasında yer aldıklarını görmekteyiz. Toplam geliri mevcut köy sayısına böldüğümüzde ortalama köy başına 13.580 kuruş gelir düşerken yine aynı şekilde toplam nüfusu toplam gelire böldüğümüzde ise ortalama hane/kişi başına 467 kuruş gelir elde edilmekteydi. Hane başına düşen gelirleri bir yıldaki gün sayısına böldüğümüzde ise bir hanenin günlük kazancının ortalama 1,2 kuruş olduğunu görmekteyiz. Yine toplam gelirlerin yaklaşık %68,9'u tarım arazilerinden, %21,7'si hayvan gelirlerinden, %9,4'ü ise meslek ve benzeri gelirlerden elde edilmiştir.

²³⁷ Kahvehaneye sahiplerinin detaylı bilgisi için bkz.; BOA, ML.VRD.TMT.d.06984; BOA, ML.VRD.TMT.d.17602; BOA, ML.VRD.TMT.d.06908.

²³⁸ BOA, ML.VRD.TMT.d.06908.

²³⁹ Bezirhane: Bir sanayi bitkisi olan zeyreğin yağının çıkarılması için kurulmuş işletmelerdi. Elde edilen bu yağa "beziryağı" denilirdi. Tozlu, Selahattin ve Kılıç, Ümit, "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek", **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 3, S4, 2011, 101.

Tablo 7
Köylere Ait Genel Tablolar

Köyler	Köy Nüfusları	Köyler	1843 Vergileri	Köyler	1844 Vergileri
Kân	317	Kân	8370,5	Kara-Ârz	5409,5
Sitavuk	111	Sitavuk	4302	Kân	3909,5
Evzeni	110	Kara-Ârz	3463	Çiftlik	3752
Kara-Ârz	108	Evzeni	2942,5	Evzeni	3347
Tufanç	100	Müdürge	2851	Gez	2958
Çiftlik	74	Hins	2166	Tufanç	2789,5
Dinarkom	71	Gez	2025	Tazegül	2675
Gez	69	Çiftlik	2020	Hins	2353
Müdürge	67	Cinis	1953	Topalçavuş	2275
Tivnik	66	Sovukçermik	1869,5	Sitavuk	2106
Sovukçermik	59	Tivnik	1795	Terkini	2001
Topalçavuş	57	Kevahor	1724	Komk	1833,5
Kerniç	54	Tufanç	1674,5	Salasor	1604,5
Cinis	51	Dinarkom	1585,5	Dinarkom	1475
Gircinkos	50	Topalçavuş	1534	Cinis	1403,5
Komk	49	Haydari	1480	Söğütlü (Ova)	1402
Tazegül	49	Ilca	1373	Tivnik	1370,5
Hins	48	Kerniç	1194	Sovukçermik	1349
Kevahor	47	Gircinkos	1187	Müdürge	1292,5
Haydari	44	Terkini	1184	Norşin	1263
Salasor	44	Şegav	1018	Badişin	1201
Arzuti	43	Tazegül	1000	Künbet	1177
Koşapınar	41	İrgemansur	999	Gircinkos	1168,5
Karahasan	40	Serçeme	986	Emrecik	1136
Erkiniss	39	Söğütlü (Ova)	980	Koşapınar	1129,5
Mülk	39	Ümidim	955	Paşaki	1076,5
İrgemansur	36	Emrecik	933	Mülk	1073
Aşkale	35	Kâğdariç-i ulya	932	Geyik	1057
Kâğdariç-i ulya	35	Titkir	925	İrgemansur	1051,5
Terkini	35	Komk	915	Titkir	1048,5
Söğütlü (Ova)	34	Norşin	905	Kevahor	1045,5
Emrecik	33	Künbet	890	Kâğdariç-i ulya	1021,5
Ilca	33	Arzuti	880	Haydari	989
Alaca	32	Mördülük	874	Kerniç	971,5
Karor	32	Koşapınar	855	Özbek	961
Norşin	32	Pulur	819	Alaca	934
Serçeme	30	Salasor	816,5	Erkiniss	933
Titkir	30	Paşaki	800	Karabıyık	922
Pulur	29	Zuvans	765	Pezgeriç	909,5

Tablo 7 (Devamı)

Paşaki	27	Aşkale	763	Aşkale	908,5
Künbet	27	Başkurt Deresi	755	Ilca	893
Tuzcu	27	Badişin	716	Zuvans	848
Badişin	26	Sos	689,5	Liç	846
Kızılkilise	26	Kanber	627,5	Arzuti	810
Mördülük	26	Mülk	622,5	Pulur	810
İsavank	25	Tuzcu	607	Karahasan	797,5
Kayapa	25	Alaca	606	Pırnakapan	796
Liç	25	Rizekendi	605	Karor	751,5
Pezgeriç	25	Erkiniss	593	Başkurt Deresi	741
Taşagıl	25	Zagği	580	Saptıran	734
Tebrizcik	25	Pırtın	571	Erçik	722,5
Kanber	24	Kızılkilise	564	Mördülük	719
Karabıyık	24	Tepeköy	540	Tebrizcik	716
Erçik	23	Yoncalık	505	Yağmurcak	708,5
Yoncalık	23	Karakale	493	Serçeme	696
Tamra	22	Tamra	480	İsavank	691
Zuvans	22	Taşagıl	480	Söğütlü (Kurtderesi)	689
Başkurt Deresi	21	Karabıyık	465	Kotanis	666
Süngerçiç	21	Saptıran	465	Sos	665,5
Özbek	20	Tebrizcik	463	Tepeköy	645
Pırtın	20	Karor	459	Arşuni	642
Saptıran	20	Arşuni	455	Karakale	622,5
Dencik	19	Karahasan	438	Tuzcu	619,5
Pırnakapan	19	Süngerçiç	431	Şegav	597
Sos	19	Ağzıaçık	428	Ümidim	569,5
Haçkevank	18	Pezgeriç	424	Süngerçiç	553,5
Kızılşorak	18	Erçik	423	Kayapa	553
Köşk	18	Arabköy	410	Tamra	553
Nerdiban	18	Özbek	410	Kızılkilise	549
Şegav	18	Köşk	401	Seferzendani	534
Yacevan	18	Nerdiban	390	Kanber	533,5
Canören Ulya	17	Haçkevank	368	Rizekendi	531,5
Karagöbek	17	Yağmurcak	365	Yoncalık	529
Kotanis	17	Sırlı	360	Yacevan	518,5
Tepeköy	17	Yacevan	360	Kilisecik	493
Hinzik	16	İsavank	350	Köşk	458
Geyik	16	Kayapa	341	Ağzıaçık	440,5
Kuşçu	16	Seferzendani	335	Canören	429
Arşuni	15	Kızılşorak	325	Kuşçu	409,5
Erinkâr	15	Dencik	314	Taşagıl	394
Karakale	15	Kotanis	296,5	Tekedere	369
Kilisecik	15	Kuşçu	283	Canören Ulya	351,5

Tablo 7 (Devamı)

Yağmurcak	15	Kabaktepe	275	Arabköy	351
Ağzıaçık	14	Başovacık	267	Pırtın	342,5
Canören	14	Geyik	258	Karagöbek	337,5
Mezra	14	Hinzik	255	Erinkâr	332
Rizekendi	14	Liç	247	Person	331
Ümidim	14	Güngörmez	242	Kabaktepe	318,5
Girekösek	13	Kilisecik	239	Taşlıçayır	311,5
Söğütlü (Kurtderesi)	13	Canören	227	Girekösek	298,5
Arabköy	12	Pırnakapan	225	Dencik	289,5
Person	12	Tekedere	215	Zagği	277,5
Kabaktepe	11	Söğütlü (Kurtderesi)	213	Mezra	270
Seferzendani	11	Mezra	209,5	Başovacık	249,5
Zagği	11	Erinkâr	200	Hinzik	249
Başovacık	10	Taşlıçayır	190	Başkesen	243
Genepe	10	Karagöbek	189	Kızılkale	243
Güngörmez	10	Kızılkale	187	Nerdiban	235
Başkesen	9	Girekösek	185	Genepe	231
Canören Süfla	9	Çatak	184	Mahanda	221
Musatanişman	9	Başkesen	177	Sırlı	220
Sırlı	9	Canören Ulya	173	Musatanişman	219,5
Taşlıçayır	9	Ahurcak	160	Ahurcak	214,5
Tekedere	9	Genepe	157	Çatak	207,5
Ahurcak	8	Musatanişman	147	Haçkevank	199
Sarıbaba	8	Sarıbaba	116	Kızılışorak	195,5
Zerdige	8	Mahanda	115	Gölviran	185,5
Çatak	7	Şeyhuran	114	Şeyhuran	181,5
Kızılkale	7	Kuzgun	95	Sarıbaba	146
Şeyhuran	7	Person	90	Güngörmez	143
Kuzgun	6	Gölviran	70	Canören Süfla	136
Ağcakend	4	Zerdige	60	Kurtmahmud	94
Kurtmahmud	4	Canören Süfla	50	Zerdige	62
Mahanda	4	Ağcakend	45	Ağcakend	58,5
Gölviran	3	Kurtmahmud	40	Kuzgun	34,5
Toplam	3.481		90.114,5		100.906,5

Tablo 8
Köylere Ait Genel Tablolar

Köyler	Toplam Arazi Miktarı	Köyler	1844-45 Yılları Arazi Gelirleri	Köyler	Toplam Hayvan Miktarı	Köyler	Köylerin Toplam Gelirleri
Kân	976,1563	Kara-Ârz	90926	Kân	1474	Kân	81415
Tufanç	600,75	Çiftlik	87646	Kilisecik	1276	Evzeni	70652
Sitavuk	572,8125	Kân	74815	Evzeni	1099	Kara-Ârz	58750
Hins	551	Evzeni	70603,5	Müdüрге	1098	Çiftlik	42506
Kara-Ârz	484,5	Tufanç	56648,5	Geyik	1037	Gez	41000
Gez	481,5	Hins	56272	Kızılkilise	1024	Sitavuk	38556
Tazegül	455,0313	Gez	54029,5	Cinis	1006	Hins	35435
Çiftlik	443,5	Tazegül	53559,5	Kara-Ârz	973	Tufanç	34228
Evzeni	425,375	Sitavuk	42082,5	Paşaki	829	Topalçavuş	31190
Arzuti	398,3125	Terkini	41515	Başkurt Deresi	789	Cinis	27375
Müdüрге	348,7813	Topalçavuş	38138,5	Söğütlü (Kurtderesi)	647	Tazegül	26210
Salasor	338,5625	Komk	36755	Topalçavuş	629	Müdüрге	25237
Söğütlü (Ova)	321,625	Tivnik	33935	Sitavuk	616	Kerniç	25000
Cinis	305,1875	Söğütlü (Ova)	30320	Hins	584	Komk	24710
Sovukçermik	291,0625	Cinis	29500,5	Söğütlü (Ova)	578	Tivnik	24400
Kevahor	285,4375	Salasor	29402	Ağzıaçık	552	Terkini	22067
Badişin	282,75	Müdüрге	27061	Rizekendi	546	Sovukçermik	21219
Norşin	265,3125	Dinarkom	26740,5	Tufanç	517	Paşaki	21168
Özbek	262,875	Koşapınar	25489	Kızılsorak	507	Badişin	21030
İrgemansur	258,5	Norşin	25134	Koşapınar	493	Dinarkom	20866
Künbet	254	Badişin	24786	Zagği	489	Geyik	20609
Haydari	251,875	Mülk	24165	Kotanis	478	Söğütlü (Ova)	20280
Emrecik	251,75	Kevahor	22945	Karahasan	462	Koşapınar	19944
Gırcinkos	243,1875	Aşkale	22442,5	Çiftlik	455	Salasor	18663
Dinarkom	235,4375	Kâgdariç-i ulya	22337	Seferzendani	454	Kevahor	17692
Mülk	217,5	Künbet	22233	Sovukçermik	434	Norşin	16640
Alaca	217	İrgemansur	21681	Liç	433	Kızılkilise	15775
Kerniç	206,75	Emrecik	21043,5	Kevahor	431	Künbet	14910
Zuvans	199	Sovukçermik	20342	Gez	419	Başkurt Deresi	14820
Terkini	196,75	Özbek	20317,5	İrgemansur	414	Liç	14810
Topalçavuş	191,5	Paşaki	20077,5	Karakale	394	Gırcinkos	14753
Tivnik	188,375	Titkir	20059,5	Karor	374	Söğütlü (Kurtderesi)	14616
Ümidim	175,25	Haydari	20042	Haydari	371	Kotanis	14581
Yağmurcak	173,5	Pulur	19923,5	Kerniç	359	İrgemansur	14572,5

Tablo 8 (Devamı)

Erkiniss	170,75	Karabıyık	19083	Erçik	354	Haydari	14150
Tebrizcik	167,25	Geyik	18911	Ümidim	351	Karahasan	14045,5
Titkir	160,5	Ilıca	18835	Serçeme	349	Emrecik	13725
Arşuni	160,125	Pezgeriç	18691	Salasor	348	Mülk	13180
Erçik	159,75	Alaca	18139,5	Badışin	340	Kızışorak	13092
Kayapa	159,3125	Zuvans	17947	Sos	323	Özbek	13007
Geyik	154,75	Kerniç	17641,5	Zerdige	308	Kâğdariç-i ulya	12748,5
Komk	154,6875	Erkiniss	16589	Tuzcu	304	Karor	12591
Serçeme	151,75	Mördülük	16500	Kâğdariç-i ulya	302	Titkir	12439,5
Ilıca	137,25	Kızılkilise	16305	Emrecik	294	Erkiniss	11950
Mördülük	137,125	Karahasan	15690	Sırlı	294	Aşkale	11781
Şegav	135,5	Arzuti	15668	Terkini	293	Karabıyık	11524
Aşkale	132,6875	Başkurt Deresi	14894,5	Arabköy	287	Ilıca	11400
Tuzcu	131,5	Saptıran	14371	Tivnik	287	Kilisecik	11156
Kâğdariç-i ulya	127,5	Kanber	14333,5	Kızılkale	275	Rizekendi	11150
Koşapınar	123,125	Karor	14281	Tepeköy	275	Alaca	10973
Tepeköy	121,5	Erçik	14179	Ahurcak	272	Mördülük	10750
Pezgeriç	121,375	Serçeme	14073	Özbek	271	Ağzıaçık	10731
İsavank	119,375	İsavank	13610	Norşin	268	Erçik	10716
Başkurt Deresi	118,5625	Tebrizcik	13610	Köşk	264	Karakale	10659
Karabıyık	117,6875	Tepeköy	13518	Dinarkom	249	Pulur	10656,5
Kotanis	105,1875	Pırnakapan	13385,5	Künbet	249	Sos	10538
Tekedere	103,75	Liç	13122	Sarıbaba	245	Ümidim	10226,5
Tamra	103,5	Yağmurcak	13005	Ilıca	244	Arzuti	10220
Paşaki	99,8125	Arşuni	12911,5	Tamra	244	Serçeme	10015
Pulur	98,5	Sos	12896	Taşağıl	244	Pırnakapan	9772
Kızılkilise	97	Ümidim	12760	Komk	242	Saptıran	9763
Karahasan	96	Gırcinkos	12690,5	Tazegül	234	Pezgeriç	9521
Yoncalık	93,4375	Söğütlü (Kurtderesi)	12401	Canören Ulya	232	Zuvans	9496
Kurtmahmud	86,125	Tuzcu	12094	Karabıyık	232	Tuzcu	9495
Nerdiban	85,875	Kayapa	11940	Başovacık	231	Süngerıç	9375
Süngerıç	85	Kotanis	11917	Yoncalık	227	Yağmurcak	9316
Karagöbek	84,5	Şegav	11559	Pırtın	226	Tepeköy	8787
Karor	83,5	Süngerıç	11500	Dencik	224	Tebrizcik	8735
Zagği	77,6875	Tamra	10277	Kabaktepe	222	Nerdiban	8714
Taşağıl	77,5	Karakale	10031	Saptıran	216	Seferzendani	8685
Köşk	74	Yoncalık	9784	Şegav	213	Tamra	8364
Pırtın	73,625	Yacevan	9407	Zuvans	212	Şegav	8278
Saptıran	73,5	Seferzendani	8881,5	Gırcinkos	207	Kanber	8114
Karakale	72,5	Köşk	8819	Mördülük	206	Yacevan	7800
Sos	69,5	Kuşçu	8600	Çatak	204	Köşk	7780

Tablo 8 (Devamı)

Pırnakapan	69	Taşağul	8386	Mezra	190	Arabköy	7630,5
Kızılışorak	67,625	Kilisecik	8267	Yağmurcak	185	Zagği	7545
Erinkâr	67	Ağziaçık	8263	Pırnakapan	184	Pırtın	7544
Liç	66,8125	Canören	8086	Aşkale	183	İsavank	7460
Söğütlü (Kurtderesi)	60,75	Nerdiban	7995	Arzuti	182	Yoncalık	7434
Kanber	59,625	Rizekendi	7850	Alaca	178	Arşuni	7417
Rizekendi	57,3125	Pırtın	7180	Tekedere	169	Taşağul	7140
Canören	55,5	Canören Ulya	6913,5	Nerdiban	165	Dencik	7103
Ağziaçık	50,34375	Karagöbek	6899,5	Haçkevank	160	Mezra	6998
Kuşçu	49,0625	Tekedere	6827,5	Kanber	156	Canören Ulya	6974
Girekösek	48	Taşlıçayır	6606,5	Başkesen	151	Ahurcak	6777
Mahanda	48	Erinkâr	6548	Titkir	151	Kabaktepe	6710
Dencik	44,375	Girekösek	6175	Kuşçu	143	Kayapa	6474
Seferzendani	44,375	Dencik	6045	Taşlıçayır	142	Sırlı	6373
Haçkevank	44,125	Mezra	5972,5	Hinzik	140	Başovacık	6007
Canören Ulya	42,9375	Zagği	5686,5	Pulur	137	Canören	5765
Kilisecik	41,5	Arabköy	5435	Mülk	134	Tekedere	5714
Güngörmez	40,21875	Person	5215,5	Tebrizcik	133	Kızılkale	5300
Hinzik	38,5	Hinzik	5136,5	Şeyhuran	130	Kuşçu	5170
Mezra	36,5	Kabaktepe	5105	Erkiniss	128	Taşlıçayır	4858,5
Arabköy	36,4375	Mahanda	4637,5	Kayapa	128	Haçkevank	4450
Taşlıçayır	34,75	Genepe	4277	Pezgeriç	127	Erinkâr	4383
Yacevan	29	Kızılışorak	4035	Mahanda	126	Başkesen	4360
Genepe	27,625	Haçkevank	4016,5	Yacevan	123	Person	4356,5
Kabaktepe	24,8125	Musatanişman	3966	Genepe	120	Hinzik	4300
Person	23,9375	Ahurcak	3915	Canören Süfla	118	Genepe	4290
Kızılkale	22,6875	Sırlı	3820	Arşuni	116	Zerdige	4258
Sırlı	22,5625	Başovacık	3671	Person	112	Sarıbaba	4210
Musatanişman	21,875	Çatak	3372	Canören	110	Karagöbek	4175
Çatak	21,625	Başkesen	3244,5	Süngerriç	109	Girekösek	4075
Başovacık	20,5625	Gölviran	3117	Ağcakend	107	Çatak	4002
Başkesen	18,9375	Şeyhuran	3107	Kuzgun	97	Musatanişman	3360
Canören Süfla	18,5	Kızılkale	2935	Güngörmez	96	Şeyhuran	3213
Ahurcak	18,375	Güngörmez	2870	Girekösek	93	Mahanda	2950
Gölviran	18	Sarıbaba	2543	Karagöbek	87	Canören Süfla	2676
Zerdige	17	Canören Süfla	2278	İsavank	84	Güngörmez	2402
Şeyhuran	16,4375	Kurtmahmud	1549,5	Musatanişman	80	Gölviran	2253
Sarıbaba	15,5	Zerdige	1240	Erinkâr	76	Kuzgun	2015,5
Ağcakend	9	Ağcakend	1023	Gölviran	55	Ağcakend	1550
Kuzgun	6,625	Kuzgun	693	Kurtmahmud	21	Kurtmahmud	1027
	17.509,28		1.992.722		38.229		1.561.799

SONUÇ

Tarih öncesi dönemlerde birçok devlet ya da ülke sınırları içerisinde kalan Erzurum ve Ova köyleri, taşınmış olduğu tarihi mirasın etkisiyle Kafkasya, İran ve Anadolu'daki devletlerarası mücadelenin sürekli merkezi haline gelmiş ve özellikle Osmanlı öncesi Türk devletlerinin bölgede hâkimiyet kurma mücadelesi Erzurum ve çevresini derinden etkileyerek bölgeyi adeta harabeye çevirmişti. Osmanlı döneminde ise bilhassa I. Selim ve I. Süleyman döneminde yapılan başarılı askerî seferler neticesinde Erzurum Ovası'nın hâkimiyeti tamamen Osmanlılar eline geçmiş, ardından bölgenin mamur hale getirilmesi için yoğun çaba sarfedilmiştir. Ayrıca bölgenin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra uluslararası ticaret yolu olan İpek Yolu'nun güvenliği tesis edilmiş, özellikle ucuz mal ve gıda tedariki açısından ürün fazlası bir pazar haline gelmesi sağlanmıştır.

Temettuat defterleri, günümüzde özellikle yerel bölgelerin sosyo-ekonomik yapılarını öğrenmemizde büyük bir araştırma kaynağı olmuştur. Tahrir defterleriyle başlayan ve Temettuat defterleri ile doruğa çıkan yazım serüveni Osmanlı malî yapısının eski-yeni yapıları arasındaki zamansal değişimlerini bütün çıplaklığıyla ortaya koyan en önemli arşiv malzemeleri arasında yer almıştır. Bu açıdan temettuat defterleri bize Osmanlı toplumunun en küçük tüzel kimliğine sahip köylerin geçmişi ile aktüalitesi arasında bütünsel bir analiz ve değerlendirme imkânı sunmuştur. Özellikle bölgede yaşayan Müslüman nüfus ile gayrimüslim nüfusun gelirlerinin teferruatlı bir şekilde izah edilmesi, bu konuda beklenen merakı fazlasıyla gidermiş oluyor.

Temettuat Defterlerinden yola çıkarak Erzurum Ovası'nda toplamda 3.345 hane nüfus mevcut olduğunu görmekteyiz. Bunların 2.338 hanesi Müslüman, 1.005 hanesi ise gayrimüslimlerden meydana gelmektedir. Hanelerin kırsal-şehir oranlarına baktığımızda nüfusun yaklaşık % 51'i kırsal kesimde % 49'u ise şehirde ikamet etmekteydi. Bu hanelerin toplam sahip oldukları arazi miktarı ise toplamda 18.139 somardı. Bunların 10.511 somarı ekili arazilerden, 7.628'i ise nadas arazilerden meydana gelmektedir. Bu durum da arazilerin yaklaşık %57,9'u ekili arazilerden, % 42'si ise nadas arazilerden oluşmaktaydı. Bunun dışında az da olsa yaklaşık 1.189 dönüm çayır alanları da mevcuttu. Bu arazilerin 1.080 somarı Kara-Ârz köyüne aitti. En fazla toprağa sahip köy ile en az toprağa sahip köy arasındaki ranj değeri ise 1.073 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca hane/kişi başına düşen toprak miktarına baktığımızda en fazla toprak miktarının 13 somar ile Özbek köyünde olduğu görülür. Tüm arazi miktarını mevcut köy sayısına böldüğümüzde ise köy

başına ortalama 157,7 lik arazi miktarı düşmekteydi. Bu açıdan yaklaşık 41 köyün 157,7 rakamının üzerinde yer aldığını yine yaklaşık 74 köyün ise bu ortalamanın altında kaldığı görülür. Diğer yandan toplam arazilerin adet sayısı açısından ilk sırada yer alan Kân köyünün alan ölçümlerinde ikinci sıraya gerilediğini görmekteyiz. Bu açıdan tüm köylerin toplam 4.964 adet arazilerinin 18.038 somardan meydana gelmektedir. Ayrıca köylerin mevcut arazi miktarlarını nüfusa böldüğümüzde ise ortalama $m^2/somar^2$ ye 5,4 kişi düşmektedir. Bununla beraber toplam arazileri bakımından Müslüman ve gayrimüslimlerin durumu incelendiğinde toplam arazilerin yaklaşık % 77,6'ı yani 14.162 somarının Müslümanlara, 3.817'si yani yaklaşık %22,4'ünün ise gayrimüslimlere ait olduğu görülür. Toplam bu tarım arazilerden 1844-45 yıllarına ait toplam gelir ise 1.992.722 kuruştur. Bunun 1.116.106'sı 1844 yılına ait olup yaklaşık 900. 000 fazlası ise 1845 yılına aitti. Yine ova genelinde toplam hayvan miktarına baktığımızda tüm hanelerin sahip oldukları toplam hayvan miktarı 36.418 adettir. Tüm hanelerin ortalama gelirlerinin 1.561.799 kuruş olduğu hesap edilirse hayvanların toplam gelire oranı yaklaşık %21,7 civarındadır. Ayrıca toplam hayvan miktarının 21.798 (%59,8)'i küçükbaş, 9.028 (%24,7)'i büyükbaş ve 5.592 (%15,3)'si ise binek ve yük hayvanlardan meydana gelmektedir. Bu durumda küçükbaş hayvan miktarının açık ara ilk sırada yer aldığını büyükbaş grubunun ikinci sırada ve son olarak binek-yük hayvan grubunun ise üçüncü sırada yer aldığını görmekteyiz. Diğer yandan toplam hayvan ve toplam arazi karşılaştırması yaptığımızda ortalama hayvan başına 2 somarlık arazi²⁴⁰ hane başına ise ortalama 11 hayvan düşmekteydi. Yine toplam hayvan miktarından yola çıktığımızda köy başına ortalama 317 adet hayvan düşmektedir. Yine en fazla hayvan sayısına sahip köyler sıralamasına baktığımızda 1.474 adet hayvanla Kân köyü yine ilk sırada yer alırken toplam hayvanların gelirden elde edilen hasılat ise 339.224 kuruştur. Ayrıca ova genelinde 80'ni aşkın meslekte 968 hanenin ziraat dışı mesleklerden gelir elde ettiklerini görmekteyiz. Yani nüfusun 2.378'i (%71) ziraatle uğraşırken, 968 kişisi (%28)'i ise tarım dışı mesleklerden geçimlerini sağlamaktaydı. Ayrıca nüfusun yaklaşık 2.378'i birincil sektör denilen tarım/emek sektöründe, 415 kişisi yarı nitelikli sanayi sektöründe, 532 kişisi ise üçüncül sektör olan hizmet sektöründe çalıştıkları görülür. Ayrıca toplam 967 kişinin 714'ü Müslüman kişilerden meydana gelirken 226 kişisi ise gayrimüslimlerden meydana gelmekteydi. Bu durumda gayrimüslimlerin nüfusunun 1.005 kişiden olduğunu düşünürsek bu nüfusun yaklaşık

²⁴⁰ Yine bu arazilere çayır arazileri dahil değildir. Çünkü çayır alanlarının yüzölçümlerinin dönüm üzerinden yazıldığı gibi somar konusunda ki karşılıklarının tam olarak hangi miktarı ifade ettiği belirsizlik taşıdığından bunların sadece dönüm üzerinden hesaplaması yapılmıştır.

%22'sinin meslek sahibi olduğu görülür. Bu oran Müslümanlarda ise yaklaşık %30'a ulaşmaktadır. Bu durum da Müslümanların mesleki alanlardaki eğilimi gayrimüslimlere nazaran daha fazla olduğu görülür. Kân, Tufanç, Sitavuk, Gez, Müdürge, Dinarkom gibi özellikle şehire yakın köylerde ise mesleki kazanımların daha fazla olduğu görülür. Öyleki bu mesleklerden yılda ortalama 263.000 kuruş gelir elde edilmiştir. Diğer yandan tüm hanelerin elde etmiş olduğu toplam gelirin 1.561.799 kuruş olduğunu göz önünde bulundurursak bu gelirlerin 100.907 kuruşunun devlete vergi olarak ödendiğini düşünebiliriz. Ayrıca bu tarım arazilerinden toplamda 296.760 kg. yani yaklaşık 297 ton hasılatın elde edildiği görülür. Diğer yandan toplam nüfus, toplam arazi miktarı, toplam hayvan miktarı, toplam gelir meslek gelirleri ve hanelerin toplam gelirleri açısından Kan köyü ilk sırada yer almaktaydı. Bu açıdan tek istisna 1844 gelirleri olup bu anlamda ilk sırada Kara-Ârz köyü yer almaktaydı. Kan köyünden sonra genellikle ikinci sırada Sitavuk, Tufanç, Kara-Ârz ve Evzeni köyleri yer almaktaydı.

Bu açıdan tüm köy ve haneler teker teker hesaplandığında 1844 yılı için devlete ödemiş oldukları toplam vergi miktarının 96.919 kuruş olduğu görülür. Buna 1844 yılı çayırlardan elde edilen yaklaşık 3.988 kuruş vergi miktarını da eklediğimizde bu rakam ortalama 100.907 kuruşa ulaşmaktaydı. Bu açıdan 1844 yılı toplam mezru ve çayır arazilerinden elde edilen 1.061.791,5 kuruş gelirden yaklaşık 101 bin kuruş verginin alındığı ve bununda vergi matrahı açısından yaklaşık % 10'a denk geldiğini ifade edebiliriz.²⁴¹ Diğer yandan vergilerin dini nüfusları dikkate alındığında yaklaşık 78.149 kuruşun Müslümanlar tarafından ödendiği, 21.046 kuruşun ise gayrimüslimler tarafından vergi olarak ödendiğini görmekteyiz. Yani vergilerin yaklaşık %77,4'ünü Müslümanlar, %22,5'ini ise gayrimüslimler ödemekteydi. Bu doğrultuda en fazla vergi veren köyler sıralamasında ilk sırada 5.409,5 kuruşla Kara-Ârz köyü ile 3.909,5 kuruşla Kân köyü ilk sırada yer almaktaydı. En az vergi veren köyler ise 34,5 kuruş ile Kuzgun, 58,5 kuruş ile Ağcakend ve Zerdige köyü ise 62 kuruş olarak görülür. Köylerin nüfusları göz önünde bulundurulursa hane başına en fazla vergi Geyik'da 66,7 kuruş, Gölviran'da 61,8 kuruş ve son olarak Terkini de 57,1 kuruş vergi verildiğini görmekteyiz. Yine köylerin toplam nüfusunun 3.345 hane olduğu düşünülürse hane başına ortalama 31 kuruş vergi payı düşmektedir. Yine ortalama bir kıyas yaparsak 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasından

²⁴¹ Bazı köylerde vergi matrahının % 9, 6 çıkmasının temel sebebi katiplerin defterin yazımı esnasında yapmış olduğu rakamsal hatalardan kaynaklanmaktadır.

toplanan aşar vergisinin ortalama 563 milyon kuruş olduğu düşünülürse²⁴² Erzurum Ovası'ndan toplanan bu meblağın sadece %0,02'sini oluşturmaktaydı. Diğer yandan vergi ürünlerinin içeriği hesaplandığında 1844 yılına ait yaklaşık 101 bin kuruş verginin 907,3 somarının buğdaydan meydana geldiğini bunun da kg. çevirdiğimizde yaklaşık 18.146 kg. buğdayın devlete vergi olarak ödenmiş olduğunu görmekteyiz.²⁴³ Aynı durum arpa içinde geçerlidir. Toplam elde edilen arpa hasılatının 776 somarının bununda yaklaşık 12. 886 kg. olduğu hesap edilirse devlete vergi olarak ödendiğini ifade edebiliriz. Bunların dışında zegerekten 21, küşneden 25, Güzlük ottan 202, Çavdardan ise 20,5 god vergi alındığı görülür.²⁴⁴ Tüm tarımsal ürünleri topladığımızda devlete ödenen toplam vergi 29.676 kg. yani yaklaşık 30 ton olduğu görülür. Ayrıca buğdayın köylere oranla en fazla üretim ve vergi verildiği köy sıralamasında Kara-Ârz, Çiftlik, Hins, Evzeni, Tufanç ve Tazegül köyleri önde yer alırken arpada ise bu sıralama Kân, Kara-Ârz, Çiftlik, Gez, Evzeni ve Sitavuk köyleri şeklinde devam etmekteydi.

Tüm köy ve haneler incelendiğin de görülecektir ki dini cemaatler açısından Müslümanların gerek tarım ve hayvancılık konusunda gerekse de nüfus veya diğer konularda gayrimüslimlerden açık ara önünde olduğu görülür. Bu duruma şüphesiz 1828-29 Osmanlı-Rus harbi dolayısıyla bölgeden göç eden Müslüman ve gayrimüslim nüfusun da hesaba katılması gerekir. Ermeniler genellikle tarım ve hayvancılıktan ziyade mesleki alanlarda daha yoğunlaştığı görülür. Müslümanlar ise elindeki mevcut arazi ve hayvancılık potansiyeli büyük olmasına rağmen bu durumu fırsata çevirememiş ve ihtiyacı kadarıyla yetinmiştir.

Diğer yandan temettuat yazımları ile Erzurum Ovası'nda yaşanan kıtlık ve kuraklığın aynı döneme denk gelmesi yeni bir sosyo-politik ve ekonomik sıkıntıların

²⁴² Tefik Güran, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 49, İstanbul 1998, 83., Ömer Yazan, "19.yy. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: "Çiftlik İdaresi" Örneği, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, (9), 2018, 282.

²⁴³ 1 kile buğday Erzurum'da ortalama 22 okka yani 28, 22479 kg. gelirken 1 kile arpa 25, 4023 kg. denk gelmektedir. Cengiz Kallek, "Kile", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 25, 2002, 568-571. Fakat Erzurum eyaleti sınırları içerisinde kile'nin somar yerine de kullanıldığı da görülür (Yunus Özger, **XIX. yüzyılda Bayburt (1830-1900)**, Atatürk Üni Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2007, 342).

²⁴⁴ Bunları tamamını kg. çevirdiğimizde ise toplamda 16 kilo hasılat karşılık gelmektedir. Ayrıca bunlardan başka çok az da olsa rub, bağ ve part gibi ölçü birimleri de kullanıldığı görülür. Özellikle 1 rub buğday ya da arpanın 1 god ölçüğün 1/4'e denk geldiği hesap edilirse toplamda mevcut 147 rub verginin kg. değerine çevrilince yaklaşık 36 kg. tarımsal ürün defterlerde yerini almıştır.

yaşanmasına neden olacaktır.²⁴⁵ Fakat buna rağmen temettuat defterlerinden de anlaşılacağı üzere Erzurum ova köyleri, tarımsal üretim ve hayvanlık ihtiyacı konusunda bölgenin önemli bir tarımmerkezciliği konumunda yer alması ve özellikle İpek yolu üzerinde stratejik bir kavuşakta bulunması kıtlık ve kuraklı gibi sorunları çok kısa bir sürede telafi edebilmiştir.

²⁴⁵ Arşiv belgelerinden yola çıkarak Tanzimat'ın ilan edildiği yıllarda Erzurum ova köylerinde hububat açısından kıtlık ve kuraklık yaşanması ve Erzurum valisi Hafız Paşa'nın konuyla alakalı İstanbul'u bilgilendirmesi üzerine bölgeye 60 bin kile zahire yardımı yapıldığı görülmektedir. BOA, BA. Cevdet Dâhiliye 15380; Abdülkadir Gül, Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık(Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 Yılları), **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research**, 2 (9), 2009, 148.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI (Başbakanlık Osmanlı Arşivi-BOA)

I.A. Maliye Varidat Temettuat Defterleri

ML.VRD.TMT.d.06922,	ML.VRD.TMT.d.06960,	ML.VRD.TMT.d.17604,
ML.VRD.TMT.d.06998,	ML.VRD.TMT.d.06963,	ML.VRD.TMT.d.06942,
ML.VRD.TMT.d.06855,	ML.VRD.TMT.d.06974,	ML.VRD.TMT.d.06905,
ML.VRD.TMT.d.06965,	ML.VRD.TMT.d.07005,	ML.VRD.TMT.d.06937,
ML.VRD.TMT.d.06979,	ML.VRD.TMT.d.06962,	ML.VRD.TMT.d.06952,
ML.VRD.TMT.d.06900,	ML.VRD.TMT.d.06919,	ML.VRD.TMT.d.06940,
ML.VRD.TMT.d.06954,	ML.VRD.TMT.d.06934,	ML.VRD.TMT.d.06910,
ML.VRD.TMT.d.06978,	ML.VRD.TMT.d.06975,	ML.VRD.TMT.d.06987,
ML.VRD.TMT.d.06943,	ML.VRD.TMT.d.06921,	ML.VRD.TMT.d.06970,
ML.VRD.TMT.d.07002,	ML.VRD.TMT.d.06996,	ML.VRD.TMT.d.06995,
ML.VRD.TMT.d.06982,	ML.VRD.TMT.d.06997,	ML.VRD.TMT.d.06899,
ML.VRD.TMT.d.06980,	ML.VRD.TMT.d.06907,	ML.VRD.TMT.d.06933,
ML.VRD.TMT.d.06994,	ML.VRD.TMT.d.06931,	ML.VRD.TMT.d.06936,
ML.VRD.TMT.d.06932,	ML.VRD.TMT.d.06941,	ML.VRD.TMT.d.06968,
ML.VRD.TMT.d.06971,	ML.VRD.TMT.d.06944-	ML.VRD.TMT.d.06915,
ML.VRD.TMT.d.06993,	17603,	ML.VRD.TMT.d.06917,
ML.VRD.TMT.d.06901,	ML.VRD.TMT.d.06920,	ML.VRD.TMT.d.06958,
ML.VRD.TMT.d.06988,	ML.VRD.TMT.d.06914,	ML.VRD.TMT.d.06983,
ML.VRD.TMT.d.06927,	ML.VRD.TMT.d.07001,	ML.VRD.TMT.d.07003,
ML.VRD.TMT.d.06930,	ML.VRD.TMT.d.06972,	ML.VRD.TMT.d.06923,
ML.VRD.TMT.d.06911,	ML.VRD.TMT.d.06985,	ML.VRD.TMT.d.06925,
ML.VRD.TMT.d.06916,	ML.VRD.TMT.d.06939,	ML.VRD.TMT.d.06935,
ML.VRD.TMT.d.06964,	ML.VRD.TMT.d.06913,	ML.VRD.TMT.d.07000,

ML.VRD.TMT.d.06947, ML.VRD.TMT.d.06902, ML.VRD.TMT.d.06961,
ML.VRD.TMT.d.06948, ML.VRD.TMT.d.06904, ML.VRD.TMT.d.06924,
ML.VRD.TMT.d.06909, ML.VRD.TMT.d.06986, ML.VRD.TMT.d.07006,
ML.VRD.TMT.d.06908, ML.VRD.TMT.d.06938, ML.VRD.TMT.d.07004,
ML.VRD.TMT.d.06991, ML.VRD.TMT.d.17601, ML.VRD.TMT.d.06926,
ML.VRD.TMT.d.06989, ML.VRD.TMT.d.06969, ML.VRD.TMT.d.06999,
ML.VRD.TMT.d.06955, ML.VRD.TMT.d.06873, ML.VRD.TMT.d.06977,
ML.VRD.TMT.d.06981, ML.VRD.TMT.d.06929, ML.VRD.TMT.d.06973,
ML.VRD.TMT.d.06966, ML.VRD.TMT.d.06903, ML.VRD.TMT.d.06950,
ML.VRD.TMT.d.06951, ML.VRD.TMT.d.06906, ML.VRD.TMT.d.06990,
ML.VRD.TMT.d.06945, ML.VRD.TMT.d.06928, ML.VRD.TMT.d.06883,
ML.VRD.TMT.d.06984, ML.VRD.TMT.d.06959, ML.VRD.TMT.d.06976,
ML.VRD.TMT.d.06953, ML.VRD.TMT.d.06918, ML.VRD.TMT.d.06912,
ML.VRD.TMT.d.06967, ML.VRD.TMT.d.17602, ML.VRD.TMT.d.06946,
ML.VRD.TMT.d.06992, ML.VRD.TMT.d.06957, ML.VRD.TMT.d.07007,
ML.VRD.TMT.d.06949, ML.VRD.TMT.d.06956,

I.B. Diğer Arşiv Belgeleri;

BOA, KK.d6040; BOA, BA. Cevdet Dâhiliye 15380; BOA. TD. 205, BOA, DH.MKT.,

II. KİTAP LİSTESİ

Ağaver, Tunç, **Vilâyet Sâlnâmelerine Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310, 1317, 1318)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

Altunlu, Tefik, **Temettu'at Defterlerine Göre Taşköprü Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı (H.1260-1261/M. 1844-1845)**, Kastamonu Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu 2011.

Akalın, Azize, **XIX. Yüzyıl Ortalarında Gölhisar Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu: 10047 Nolu Temettuat Defteri'ne Göre**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Tezi), Isparta

2015.

Atalay, İbrahim, **Erzurum Jeolojisi ve Jeomorfolojisi**, Atatürk Üniversitesi Yay. No:543, Edebiyat Fakültesi Yay. No:91, Araştırma Kitapları Serisi No:81, Ankara 1978.

Aydın, Dündar, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, T.T.K Yay., Ankara 1998.

Barkan, Ömer Lütfi ve Meriçli, Enver, **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. (1980). **Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları**, Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1998.

Belâzûri, **Fütûhu’l-Büldân**, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Beygü, Abdürrahim Şerif, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.

Bilge, Sadık Müfit, **Osmanlı Klasik Çağı’nda (1300-1600) Tarımın Vergilendirilmesi ve Vergileme İlkeleri Bakımından İncelenmesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

Cevad, Ali, **Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, C. 1, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, İstanbul 1895.

Cezar, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat’a Malî Tarih)**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Çoruh, Haydar, **Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)**, Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları Ens., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997.

Çoşkun, Ahmet, **Maliye Nezareti Temettuat Defterleri’ne Göre 1844 Yılında Erzurum Ovası’nın Sosyal ve Ekonomik Durumu**, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997.

Demlikoğlu, Uğur, **Teşkilat ve İşleyiş Bakımından 18.Yüzyılda Erzurum Kalesi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2013.

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınevi,

Ankara 2015.

Diñer, Hamza, **Erzurum ve Havalisinde Kullanılan Çeki Hayvanlarının Ziraatta İş Yapabilme Kabiliyetleri Üzerinde Bir Araştırma**, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:165, Ziraat Fakültesi Yayınları No: 83, Baylan Matbaası, Ankara 1973.

Dumlu, Adem, **Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarında Geçen Yer İsimlerinin Lokalizasyonu**, Kafkas Üni. Sosyal Bilimler Enst. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2015.

Eğilmez, Savaş, **Erzurum (Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar)**, Erzurum B. B. Kültür Yay. No:1, İstanbul 2014.

Göçeri, Bayram, **Temettuat Defterlerine Göre Günyüzü Nahiyesinin Sosyo-Ekonomik Yapısı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010.

Güçer, Lütfi, **XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üni Yay. No: 1075- İktisat Fakültesi No:152, İstanbul 1964.

Gülerci, Burcu, **Türk Hukukunda Vergi Mahremiyetinin Sınırları**, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2015.

Günaşdı, Yavuz, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2013.

Güran, Tefvik, **19. yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yay, İstanbul 1998.

Tanzimat Döneminde Tarım Politikası, **Tanzimat**, İş Bankası Yay, İstanbul 2012.

Hikmet, Ali, **93 Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Harbi) Aziziye Şahlanışı**, Erzurum 2014.

Irmak, Mehmet Akif, **Erzurum İli ve Yakın Çevresinin Flora Turizmi Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi**, Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2008.

İnalçık, Halil, **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, Türk Tarih Kurumu

- Yayınları, Ankara 1987.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. V. Ankara 2011.
- Erdoğan Karaoğlu, Esra, **Allee Etkisi Altında Bir Genel Fark Denkleminin Kararlılık Analizi**, Tobb Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011.
- Kayserili, Alperen, **Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2011.
- Kazıcı, Ziya, **Osmanlı'da Vergi Sistemi**, Bilge Yayınları, İstanbul 2005.
- Kırzioğlu, Fahrettin, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara 2010.
- Koşay, Hamit Zübeyr ve Vary, Hermann, **Pulur Kazısı**, Atatürk Üniversitesi Yay. No:24-Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Serisi Nr: 9, Ankara 1964.
- Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamanı)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 3, Ankara 2011.
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Küçükkuşurlu, Murat ve Çelik, Şemsettin, **Erzurum Kalesi**, Erzurum B. B. Kültür Yay. No:2, İstanbul 2015.
- Lynch, H.F.B., **Armenia. Travels and Studies**, C. II, Londra 1901.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt. III, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Mutlu, Abdullah, **Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi**, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın Numarası: 2009/390, Ankara 2009.
- Öney, Ramazan, **Dumlu ve Çevresi- "Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Etüd**, Atatürk

Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
Erzurum 1985.

Özger, Yunus, **XIX. yüzyılda Bayburt (1830-1900)**, Atatürk Üni Sosyal Bilimler Enstitüsü
(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum. (2001).

Temettuat Defterleri Işığında Bayburt Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu, Atatürk
Üni. Sosyal Bilimler Enst., (Yay. Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2007.

Özkan, Ela, **19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)**, Fırat
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2017.

Sayar, Ahmed Güner, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Yayınları,
İstanbul 2009.

Sezen, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26,
Ankara 2017.

Sınav, Sami, **1844-1845 (H. 1260-1261) Tarihli Temettuat Defteri'ne Göre Uluborlu
Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
Isparta 2007.

Söylemez, İbrahim, **Saltukluların Tarihteki Yeri ve Gürcülerle Mücadeleleri (1071-
1202)**, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış
Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2019.

Sözer, Ahmet Necdet, **Erzurum Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**, Atatürk Üni.
Yay. No: 101- İşletme Fakültesi Yay. No:9- Araştırma Serisi 7, Erzurum 1970.

Sudi, Süleyman, **Defter-i Muktesid (Osmanlı Vergi Düzeni)**, ed. Mehmet Ali Ünal,
Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta 1996.

Şen, Hüseyin, ve Sağbaş, İsa, **Vergi Teorisi ve Politikası**, Filiz Kitabevi, Ankara 2015.

Şener, Abdüllatif, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İşaret Yayınları No:39,
İstanbul 1990.

Şimşek, Muhammet Bedreddin, **Temettuat Defterlerine Göre Biga Kazası'nın Sosyal ve
Ekonomik Yapısı (1840-1845)**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2013.

Ünal, Mehmet Ali, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2005.

Ürkmez, Naim, **Tanzimat'tan I.Dünya Savaşı'na İskenderun**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2012.

Yücel, Yaşar, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, T.T.K, Ankara 1989.

Donald Quataert (Çev. Fatma Acun), (2012) Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri, **Tanzimat**, İş Bankası Yay, İstanbul 1989.

III. MAKALE LİSTESİ

Adıyeke, Nuri, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, 2, 2000, s. 769-823.

Akkuş, Yakup, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi‘ Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa’ya Geçiş”, **İstanbul Üniversitesi Yayın Tarih Dergisi**, 2017, s. 29-62.

Akyıldız, Ali, “Tanzimat”, **D.İ.A**, C.40, İstanbul, 2011, s. 1-10.

Atalay, İbrahim, “Erzurum Ovası’ ve Çevresinin Toprakları”, **Ege Üni. Edebiyat Fakültesi Ege Coğrafya Dergisi**, 1, 1, 1983, s. 68-99.

Başar, Zeki, “Niçin Erzurum”, **Tarih Yolunda Erzurum**, 11-12, 1962, s. 6.

Behar, Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, **Osmanlı Devletine Bilgi ve İstatistik**, 2000, s. 61-72.

Bilgili, Ali Sinan, “16. yüzyılda Erzurum Köyleri”, **Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu Bildirileri**, Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları e-Kitap No: 1, 2018, s. 923-939.

Bilirli, Tahir, “Temettuat Defterlerinin Hazırlanmasında İmar Meclisleri'nin Rolü”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 7, 3, 2018, s. 2131-2141.

Bilmen, Ömer Nasuhi, “Erzurum’un Kıymet-i Tarihiyesi”, **Tarih Yolunda Erzurum**, 1, 1959, s. 1-6.

Bozkurt, Nurgül, “1844-1845 Tarihli Temettuat Defterine Göre Kütahya Sancağı Dazkırı Kazası Evciler Köyü'nün Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 4, 19, 2011, s. 138-156.

- Ceylan, Alparslan, “Cinis Höyük”, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi**, 26, 2001, s.29-41.
- Ceylan, Alparslan ve Günaşdı, Yavuz, “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 1, 2017, s. 313-350.
- Çadircı, Musa, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, **Tanzimat**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, s. 199-207.
- Çolakoğlu, Elif, “Kent Tarihi ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum”, **Türk İdare Dergisi**, 479, 2014, s. 29-57.
- Çiğdem, Süleyman, “Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 11, 46, 2011, s. 97-118.
- “Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 26, 2000, s. 197-210.
- Çilingiroğlu, A. Altan, “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)”, **Anadolu Araştırmaları Dergisi**, 8, 1980, s. 137-159.
- Yıldız, Nalan Demircioğlu vd., “Sulak Alan Sınırındaki Değişimin GIS-UA İle Belirlenmesi: Erzurum Örneği”, **Kırsal Çevre Yıllığı**, 1, 2010, s. 23-37.
- Doğanay, Hayati, “Erzurum’un Genel Coğrafi Özellikleri”, **Şehri Mübarek Erzurum**, Erzurum B.B. Yay. No: 1, 1989, s. 243-284.
- Eğilmez, Savaş, “Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis’in Kuruluşu”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 33, 2007, s. 183-198.
- Emiroğlu, Mecdi, “Erzurum Kır Yerleşmelerinin Yüzölçümleri, Parsel Sayıları ve Büyüklükleri ile İlgili Bir Araştırma”, **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Fakülte Dergisi**, 28, 1-2, 1974, s. 155-195.
- Eyuboğlu, Mustafa Saveci, “Hicri Yıl ve Miladi Yıl Hesapları”, **Türk İdare Dergisi**, 175, 1945, s. 22-29.
- Fidan, Fadimana, “Osmanlı-Safevi Savaşlarında Kars ve Erzurum’un Zahire Tedarikindeki Rolü (1730-1732 Örneği)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 11, 55,

2018, s. 259-269.

Göyünç, Nejat, “Hane” Deyimi Hakkında, **İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 32, 1979, s. 331-348.

Gül, Abdülkadir, ”Osmanlı Devleti’nde (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 Yılları)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research**, 2, 9, 2009, s. 144-158.

Güran, Tevfik, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 49, 1998, s.79-95.

İlgürel, Mücteba, “Abaza Paşa”, **D.İ.A**, 1, 1988, s. 11-12.

İnalçık, Halil, “Erzurum”, **İslam Ansiklopedisi (MEB)**, 4, 1977, s. 353-357.

“Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Bellekten**, 28, 1964, s. 634-636.

“Raiyyet Rüsûmu”, **Bellekten**, 23, 92, 1959, s. 575-610.

“Çiftlik”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 8, 1993, s. 313-314.

Kallek, Cengiz, ”Kile”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 25, 2002, s. 568-571.

Kırzioğlu, Fahrettin, “1522 (h.929) Yılında İssız ve Harap Duran Erzurum Nahiyeleri”, **Tarih Yolunda Erzurum**, 5-6, 1960, s. 9-10.

Manzum “Lehçe-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözlere, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten**, 10, 1963, s. 195-244.

Konukçu, Enver, “Tebriz ve Karabağ Düşünce Hayatının Erzurum'da Yayılışı”, **Türk-İslam Tarihinde Erzurum Sempozyum Bildirileri**, 1, 2007, s. 485-498.

Konukçu, Enver, “Tarih’de Erzurum” **Şehri Mübarek Erzurum**, Erzurum B.B. Yay. No:1, s. 67-78.

Koşay, Hamit Zübeyr ve Vary, Hermann,“**Güzelova (Tufanç) Kazısı**”, Atatürk Üniversitesi Yay. No:46-Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri Nr: 20, 1967, s. 5-27.

Koşay, Hamit Zübeyr ve Vary, Hermann, “İkiztepelere 1965 Kazı Raporu”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, 21-1, 1974, s. 75-101.

Koşay, Hamit Zübeyr ve Turfan, Kemal, “Erzurum Kara-Ârz Kazısı Raporu”, **Bellekten**,

23, 91, 1959, s. 349-413.

Koşay, Hamit Zübeyr, “Kara-Ârz Sondajı”, **T.T.K Kongresi**, 3, 1948, s.165-169.

Küçük, Cevdet, “Erzurum”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 11, 1995, s. 321-322.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettu Defterleri”, **Bellekten**, LIX, 225, 1995, s. 395-412.

Öz, Mehmet, “Tahrir”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 39, 2010, s. 425-429.

“Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik**, Ankara, 2000, s. 17-32.

Özbek, Ali Kılıç, “Karasu Ovası Topraklarının Tarım Potansiyelinin Belirlenmesi”, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 34, 4, 2003, s. 309-316.

Özcan, Besim, “1828-29 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, **A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 46, 2011, s.195-204.

Özçelik, Selahattin, “XIX. Yüzyılda Kıbrıs'ta İktisadi Hayat”, **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, I, 2000, s. 327-353.

Özel, Oktay, “Avarız ve Cizye Defterleri”, **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., 2000, s. 35-50.

Özçelik, Selahattin, “Tanzimat Öncesinde Girne Kazası (Temettuat Defterlerine Göre)”, **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 22, 34, 2003, s. 35-81.

Öztürk, Said, “Türkiye’de Temettuat Çalışmaları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 1., 1, 2003, s. 289.

Pamuk, Bilgehan, “Erzurum Eyâlet Kanunnâmelerinin Tahlili”, **İ. Ü. Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, 2, 2006, s. 87-98.

Pehlivan, Selma, “Erzurum’un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış”, **History Studies, International Journal of History**, 5, 2, 2013, s. 387-395.

Serin, Mustafa, “Osmanlı Arşivi’nde Bulunan Temettuat Defterleri”, **Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası Tebliğler, Tartışmalar 20-21 Nisan**, 1998, s. 717-728.

Sevindi, Cemal, “Erzurum Ovası’nda 1947-2015 Yılları Arasında Arazi Kullanımındaki Değişmeler”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 22, 3,

2018, s. 2855-2873.

Solmaz, Gürsoy, "Orta Çağda Erzurum Kalesi", **AtÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2, 1999, s. 231-249.

Sözer, Necdet, "Erzurum Ovası'nda Tarih Öncesi Kır Yerleşimleri", **Türk Coğrafya Dergisi**, 22-23, 1964, s. 205-214.

Subaşı, Ömer, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", **A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 44, 2010, s. 247-270.

Sümer, Faruk, "Karakoyunlular", **D.İ.A**, 24, 2001, s. 434-438.

Şahin, Harun, "Osmanlı Vergi Sisteminde Reform ve Temettü' Vergisi", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 27/1, 2013, s. 45-57.

Tan, Mustafa vd., "Dumlu Yöresi (Erzurum) Tuzlu-Alkali Topraklarında Yetiştirilecek Yembitkisi Türlerinin Belirlenmesi", **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 33, 3, 2002, s. 280-281.

Taşkesenlioğlu, Yasin, "Erzurum Şehrinde Yabancı Nüfus (1835-1847)". **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 68, 2020, s.421-449.

Tozlu, Selahattin, "Erzurum Sazlıkları", **Doğu Coğrafya Dergisi**, 7, 7, 2002, s. 187-219.

Tozlu, Selahattin ve Yılmaz, İskender, "Erzurum (Ova) Kazasının Nüfusu (1896)", **Atatürk Üniversitesi Edebiyatı Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 53, 2014, s. 33-47.

Tozlu, Selahattin ve Kılıç, Ümit, "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek", **Giresun Üni. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, 3, 4, 2011, s. 101-116.

Tuncel, Metin, "Fırat", **D.İ.A**, 13, 1996, s. 31-33.

Tunçel, Harun, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10, 2, 2000, s. 23-34.

Uçar, Ahmet, "Tanzimat Reformları Sürecinde Uygulamaya Konulan Vergi Politikalarının Modern Yerel Yönetimlere Etkileri", **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 12, 2, 2014, s. 125-139.

Ürkmez, Naim, "1845 Tarihli Temettü Defterlerine Göre Bayburt'ta Yaşayan Gayrimüslimlerin Sosyal ve İktisadi Vaziyeti", **Tarihi ve Kültürü ile 19.**

Yüzyıldan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yay., 2015, s.127-152.

Yazan, Ömer, “19.yy. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: ‘Çiftlik İdaresi’ Örneği”, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 9, 2018, s. 280-332.

Yınanç, Mükrimin Halil, “Erzurum”, **İslam Ansiklopedisi (MEB)**, 1977, s. 345-346.

Yurttaş, Hüseyin ve Köşklü, Zerrin, “Erzurum İli Vakfiyelerinde Taş Özetler”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 44, 2017, s. 355 – 379.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı : Adem Daştan

Doğum Tarihi ve Yeri :

e-mail :

Eğitim

Derece : **Üniversite** **Mezuniyet Yılı**

Yüksek Lisans : Erzurum Teknik
Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Lisans : Atatürk Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Anadolu
Üni. A.Ö.F Kamu Yönetim
Bölümü

Lise :

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetler

Proje :

Makale :

Kongre :

Sempozyum :

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar : D.S.İ 81. Şube Operatör yardımcısı, B.E.A.H
Laboratuar Depo Sorumlusu., Assist Çağrı Mekezi
Asistanı, Ejder 3200 Resepsiyon-Satın Alma, Erzurum
Vilayetler Evi Satın Alma.

Staj :

